З.С. UA Foreign Affairs

№ 8–9 2019

Зовнішні справи

ISSN 2663-2675
ISSN 2663-2683

УКРАЇНА – УГОРЩИНА: НА ШЛЯХУ ДО ПОРОЗУМІННЯ стор. 5

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ТУРЕЧЧИНИ стор. 25

ДЕНЬ НАУКИ ЗА МИР І РОЗВИТОК стор. 50

24

ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНА ПРОГРАМА

Людина року-2019

Автомобільний партнер церемонії

Офіційний спонсор

Офіційний транслятор церемонії

Офіційний Страховик

Офіційний медичний партнер

Генеральний радіо партнер

Офіційний інформаційний партнер

Адвокатський супровід

Спонсор номінації „Кумир українців”

Спонсор елітного відпочинку

Генеральний Інтернет-партнер

Офіційний інформаційний партнер

Офіційний інформаційний партнер

Офіційний інформаційний партнер

Офіційний інформаційний партнер

Офіційний партнер

Beauty-партнер

Спонсор призового фонду

Офіційний інформаційний партнер

Генеральна дирекція тел. (044) 254 47 85, (044) 280 98 84, www.ludinaroku.com.ua

Редакційна колегія журналу «Зовнішні справи»

зі спеціальностей «Політичні науки» та «Історичні науки»

Головний редактор – Сергій Валеріанович Толстов, кандидат історичних наук, завідувач відділу трансатлантичних досліджень ДУ «Інститут всесвітньої історії» НАН України

Члени редакційної колегії:

Валентина Андріївна Гошовська, доктор політичних наук

Борис Іванович Гуменюк, доктор історичних наук, професор, Надзвичайний і Повноважний Посол України

Ольга Василівна Зернецька, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів ДУ «Інститут всесвітньої історії» НАН України

Кшиштоф Жарна, доктор політичних наук (доктор габілітований), професор, Жешувський університет (Республіка Польща)

Войцех Ґізіцький, доктор політичних наук (доктор габілітований), професор, Католицький університет ім. Івана Павла II в Любліні (Республіка Польща)

Олег Олександрович Козачук, доктор політичних наук, доцент, Чернівецький національний університет, кафедра міжнародних відносин

Любов Нестірівна Мельничук, кандидат політичних наук, Чернівецький національний університет, кафедра міжнародних відносин

Ніна Федорівна Ржевська, доктор політичних наук, професор,

Тетяна Віталіївна Сидорук, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

Валерій Миколайович Власенко, кандидат історичних наук, доцент, завідувач секції історії кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

Андрій Анатолійович Жив'юк, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янчука

Ростислав Михайлович Конта, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ірина Борисівна Матяш, доктор історичних наук, професор, голова правління Громадської організації «Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин»

Франц Мацєй, доктор історичних наук (доктор габілітований), професор, Університет ім. Адама Міцкевича в Познані (Республіка Польща)

Адам Нобіс, доктор історичних наук (доктор габілітований), професор, Вроцлавський університет (Республіка Польща)

Михайло Георгійович Станчев, доктор історичних наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії імені історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Вячеслав Григорович Ціватий, кандидат історичних наук, заступник декана історичного факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка

З.С.

UA Foreign Affairs

Випусковий редактор – Ольга Георгіївна Таукач

Електронна адреса: olga_taukach@ukr.net

Видавець – Громадська спілка «Редакція журналу «Зовнішні справи»

Голова Правління – Володимир Хандогій, Президент Асоціації зовнішньої політики України, Надзвичайний і Повноважний Посол

Рекомендовано до друку Вченою радою Вищого навчального закладу «Університет економіки і права «КРОК», протокол № 1 від 18 жовтня 2018 року для журналу «Зовнішні справи»

Позиція авторів не завжди збігається з позицією редакції

Усі права захищені. Передрук матеріалів без посилання на «Зовнішні справи» забороняється. Редакція не несе відповідальності за зміст рекламних оголошень

Над номером працювали: Ольга Таукач, Анатолій Корж, Марина Григоренко, Віталій Бумажний

Наказами Міністерства освіти і науки від 12 листопада 2013 р. та від 14 лютого 2014 р. журнал «Зовнішні справи» занесено до Переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів докторів і кандидатів наук за спеціальностями «Історичні науки» та «Політичні науки»

«Зовнішні справи», науково-публіцистичний журнал, 2019 № 8-9

Виходить щомісяця

Засновник – ГС «Редакція журналу «Зовнішні справи»

Адреса редакції:
Україна, м. Київ, провулок Рильський, 6
тел. +38 067 209 47 39

Реєстраційне свідоцтво № 23533-13373 ПР

Друк – ТОВ «Про формат»

Наклад – 500 примірників

Ціна – договірна

Передплату здійснює ТОВ «АС-Медіа»: +380 44 500 05 06, +380 44 353 88 15, +380 95 570 05 06

publisher@smartpress.com.ua

Аналітика без політики

Україна – Угорщина: на шляху до порозуміння 5

Дмитро Ткач
Що переможе: політична гра попередньої влади
чи міжнародне право? 9

Ігор Лоссовський
Математичні методи в історичних
та зовнішньополітичних дослідженнях: передумови,
специфіка та додана вартість застосування. Частина I 13

Олександр Деменко
Відновлення величі: політика національної консолідації
Франції після Другої світової війни 18

В'ячеслав Швед, Наталія Мхитарян
Суспільно-політична модернізація Туреччини:
досвід для України 25

Історія питання

Віталій Лисенко
Інтерпретація «польськості» Східної Галичини
в концепціях інкорпорації та феодалізму. Частина II 31

Наіля Шафаддін гизи Гусейнова
Стан нафтової промисловості Азербайджану
та міжнародні відносини 38

Улькар Гусейнова
Агресія Радянської Росії проти Азербайджанської
Народної республіки у 1920 році. Частина II 43

Дипломатичний прогноз

Роман Петюр
Економічна дипломатія України: білоруський напрям 48

Наукова дипломатія

Микола Кужельний, Олена Романенко
День науки за мир і розвиток 50

Культурна дипломатія

Олексій Кужельний
Авіньйон у ракурсі міжнародного театру 55

УКРАЇНА – УГОРЩИНА: НА ШЛЯХУ ДО ПОРОЗУМІННЯ

У Києві відбулась міжнародна експертна дискусія «Україна – Угорщина: на шляху до порозуміння», організована Міжнародним центром перспективних досліджень, Посольством Угорщини в Україні та Інститутом зовнішніх справ і зовнішньої економіки Угорщини.

В обговоренні нагальних проблем двосторонніх відносин між країнами взяли участь Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні Іштван Ійдярто, головний радник МЦПД Василь Філіпчук, голова комітету з питань закордонних справ у Верховній Раді України Богдан Яременко, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорській Республіці (1992 – 1997 та 2006 – 2010 роки) Дмитро Ткач, представники Міністерства закордонних справ і Міністерства культури, молоді та спорту України, народні депутати, дипломати, провідні українські аналітики та експерти у сфері міжнародних зносин

– Сьогоднішня зустріч, – наголосив модератор дискусії **Василь Філіпчук**, – є продовженням низки дуже цікавих заходів, які ми спільно з Інститутом закордонних справ і торгівлі з Будапешта – нашим надійним і досвідченим партнером – проводимо вже протягом трьох останніх років. Нагадаю, що МЦПД провів детальне дослідження стану відносин між Україною і країнами-сусідами, які є членами НАТО і Європейського Союзу. І зараз ми хотіли б уже детальніше сконцентруватися на відносинах із дуже важливою для нас країною – Угорською Республікою та обговорити ті проблеми і – головне! – можливості й перспективи, що є в наших взаєминах.

Мартон Угрошді, директор Інституту зовнішніх справ і зовнішньої економіки Угорщини, відкриваючи дискусію, нагадав про історичний аспект українсько-угорських відносин. Як відомо, угорська дипломатія однією з перших відкрила посольство в Україні, яка 1991 року здобула незалежність.

– Сьогодні кожен з нас може бачити, що між двома країнами існують політичні труднощі, однак і надалі є правдою те, що Угорщина зацікавлена в стабільній, успішній та безпечній Україні. Саме тому, – вважає **Мартон Угрошді**, – угорській стороні варто сконцентруватись на всій Україні, а не тільки на Закарпатті, яке для нас є особливо важливим. Однак для взаємного порозуміння також є важливим те, щоб ми досягли позитивних результатів на експертному рівні.

На думку директора Інституту закордонних справ та зовнішньої економіки Угорщини для поглиблення співпраці між експертами двох країн було б дуже корисним збільшення в Угорщині кількості аналітиків, дослідників, які займаються Україною.

Василь Філіпчук зазначив, що відчуває себе надзвичайно щасливим, оскільки на запрошення організаторів взяти участь в українсько-угорській конференції відгукнулись і представники Верховної Ради України, і Кабінету Міністрів, і двох міністерств, й Інституту стратегічних досліджень. На думку Василя Філіпчука, це свідчить про «відкритість і готовність до діалогу, до того, щоб якомога швидше вирішити ті проблеми, які в нас є, та відновити статус добросусідських відносин з усіма нашими сусідами – насамперед, з Угорщиною».

Голова Комітету з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва Верховної Ради України **Богдан Яременко**, який має досвід

роботи і в центральному апараті МЗС України, і на керівних посадах в українських закордонних дипломатичних установах, і в Департаменті міжнародної політики Адміністрації Президента, визначив обговорюване питання як делікатне і надзвичайно важливе для України. «Ми часом схильні не помічати існування якихось проблем, пізніше – переоцінювати їхнє значення. Говорячи про проблеми, які виникли у нас з Угорщиною, мені здається, українській державі варто, передусім, тримати у полі зору кілька очевидних, але важливих речей. Угорщина не є ворогом. Усі наявні проблеми ніколи не зможуть ескалувати до того неприпустимого рівня, який вже протягом п'яти років ми маємо з нашим північним сусідом, з яким фактично ведемо війну. Мені здається, це і є основа для розуміння того, що ми повинні зробити для розв'язання наших проблем з Угорщиною – домовлятися. Розмовляти і домовлятися. Звичайно, основою для майбутніх домовленостей не може бути компроміс навколо засадничих речей, до яких належить і наша інтеграція з НАТО, і наша інтеграція з ЄС. Цим ми не можемо жертвувати. Як знайти делікатний баланс між питаннями внутрішньої злагоди в Україні, питаннями самоідентифікації, питаннями формування ідентичності нашої нації, невід'ємною складовою яких, звичайно, є мова та освіта, що мають безпосереднє відношення до визначення пріоритетів зовнішньої політики», – наголосив Богдан Яременко.

Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні Іштван Ійдярто

Посол Угорської Республіки в Україні **Іштван Ійдярто** зауважив у своєму виступі:

– На мою думку, аби точно зрозуміти те, що призвело до виникнення теперішньої ситуації, до того, що в угорсько-українських відносинах з'явився спір, варто згадати декілька важливих етапів розвитку цих відносин. Адже сильно контрастує те, що наразі двосторонні відносини холодні, між двома країнами є напруга, і те, що раніше Угорщина – як про це вже згадувалось – однією з перших визнала незалежну Україну, першою відкрила посольство у Києві та угорсько-українські відносини характеризувались як особливо добрі. Донедавна Угорщина без будь-яких умов підтримувала прагнення України до ЄС (отримання безвізового режиму, Association Agreement, DCFTA) та до НАТО (варто зазначити, що в українському суспільстві часто все це зображується, нібито Угорщина блокує прагнення України до членства – це абсолютно не так:, Угорщина сама по собі форум, вона блокує засідання Ради НАТО-Україна на рівні вищому за рівень послів, що ніяк не впливає на наближення України до Альянсу).

Причина погіршення відносин між двома країнами пов'язана з правами меншин, що є особливо специфічним на тому фоні, що угорсько-українська співпраця до 2010-х років була зразковою. Хотів би нагадати присутнім, що у нашому регіоні перший значний двосторонній документ у сфері захисту прав нацменшин було створено між Угорщиною та Україною (Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей, Будапешт, 31 травня 1991 року) в період, коли Україна ще не здобула свою незалежність! Не забуваймо, що Декларація у свій час стала такою передовою та важливою ініціативою, до якої приєдналась Хорватія і Словенія, які боролись за свою незалежність. Так само, положення Договору про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою, підписаного 6 грудня 1991 року в Києві, продовжували поглиблення співпраці тим, що положення Декларації вони визнали один для одного як обов'язкові. Наступним важливим та безпрецедентним кроком у регіоні стало створення так званої Змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин, в якій, крім представників обох урядів, також були представлені національні меншини, які відтак мали безпосередній вплив на ті питання, що їх стосувались. Ці події стали основою для того, що у подальшому в Україні на конституційному та законодавчому рівні було створено юридичні рамки забезпечення прав нацменшин. Ця політика значною мірою змінилась після 2014 року. Хоча західна орієнтація України отримала новий імпульс, на превеликий жаль, події в Криму, конфлікт на Донбасі, а також політичні прагнення, спрямовані на пришвидшення розбудови нації, на нашу думку, створили таку атмосферу, яка призвела до систематичних звужень щодо забезпечення прав нацменшин. Скасування закону 2012 року про використання мов через процедурні порушення, а також положення щодо нацменшин закону про освіту 2017 року або ставили під сумнів наявні права національних меншин, або встановили прямі обмеження. 2019 року Верховна Рада як останнє рішення перед виборами – на думку багатьох за неоднозначних обставин – прийняла закон про статус української мови як державної, а оскільки обіцяний паралельно з цим законом закон про використання мов національних меншин прийнято не було, то це все посилювало невизначеність. Угорщина від початку цього процесу відверто відстоювала ту позицію, що ці кроки суперечать усім зобов'язанням, які Україна взяла на себе на міжнародному, двосторонньому та внутрішньому рівні у сфері захисту прав національних меншин. Виник потужний спір, в якому угорська сторона, передусім, наводила юридичні аргументи і просила Україну повернутись до тієї політики щодо нацменшин, яку вона проводила раніше – Україна ж, зі свого боку, наводила аргументи щодо національної безпеки, мотивуючи це змінами, що відбулись у геополітичному становищі країни. Офіційний Київ та українські ЗМІ зображували Угорщину як «генератора проблем», яка «служить чужим інтересам», а також такою, яка «не може позбутись тріанонської травми». А закарпатських угорців зображували як «підкуплених Угорщиною», не лояльних, ба більше – сепаратистську, потенційну загрозу національній безпеці. Отже, не дивно, що репутація Угорщини в українському суспільстві впала до небаченого рівня. Цей спір мав один дуже важливий урок – що інституційний діалог, який виник раніше між двома країнами, на жаль, не працює, а також необхідні для діалогу суспільні та медіа-канали не існують. Між двома міністерствами та їхніми керівниками була

регулярна комунікація, однак це виявилось достатнім тільки для зниження напруги та для обміну позиціями. Очевидно, що ця ситуація у сфері двосторонніх відносин не прийнятна ані для Угорщини, ані для України, ані для закарпатських угорців. Угорщина готова до того, щоб відновити діалог і зацікавлена у тому, щоб міжурядова співпраця продовжилась такою інтенсивністю як до 2017 року. В Україні почались серйозні зміни, в Європі та в усьому світі відбуваються такі процеси – і з'явились такі виклики, що вимагають добросусідських відносин та інтенсивної регіональної співпраці як ніколи раніше. Угорщина є членом НАТО та ЄС, є частиною Вишеградської співпраці, яка традиційно підтримує Україну – вона важливий економічний партнер, і в сфері реформ має такий досвід, який може стати для України корисним.

– Стабільність і розвиток нашого найбільшого сусіда є вкрай важливим для всього регіону. Сьогоднішня нарада є дуже важливим кроком для того, щоб необхідний діалог було відновлено і на рівні експертів, – підкреслив Посол.

Заступник директора другого територіального департаменту МЗС України **Анатолій Соловей** нагадав колегам про показові історичні факти: «Угорщина була однією з перших держав, які визнали незалежну Україну – у 91-му році після офіційного відновлення незалежності України. Зверніть увагу на те, якою неймовірною була зовнішньо-політична динаміка. 3 грудня 1991 року стався акт самого визнання незалежної української держави, а вже 4 грудня відбулося відкриття угорської амбасади в Києві. І вже 6 грудня було підписано Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорщиною. Таку зовнішньополітичну динаміку, я думаю, складно побачити сьогодні. При тому, що динаміка процесів значно швидша, ніж тоді – в 91-му році. Дійсно, Угорщина завжди була другом і надійним партнером України: вона завжди підтримувала стратегічні пріоритети України – такі як рух у напрямі здобуття членства в Європейському Союзі, НАТО, лібералізація візового режиму для українців, підтримка українських ініціатив на міжнародних майданчиках, підтримка територіальної цілісності та суверенітету України після початку російської агресії. Угорщина сьогодні робить абсолютно чудові речі, за що ми їй дуже-дуже вдячні – це лікування українських бійців, поранених під час війни, а також організація відпочинку для дітей із сімей наших військовослужбовців. Водночас, дійсно, 5 вересня 2017 року, після прийняття українським парламентом закону про освіту, почався складний період у наших відносинах, коли, як ми вважаємо, необґрунтована критика з боку Угорщини стала основним лейтмотивом, що звучить фактично на всіх напрямах українсько-угорської взаємодії. Більш того, ми чуємо не зовсім позитивні речі, такі як, наприклад, заклик до зняття санкцій із Російської Федерації, або спостерігаємо за якимись не дуже дружніми діями наших угорських друзів, які можна кваліфікувати як лобістська діяльність на користь Російської Федерації в Європейському Союзі, певна компанія негативного спрямування стосовно України в угорських ЗМІ та багато інших речей. Я думаю, що проведення нашого сьогоднішнього заходу не тільки важливе, а й знакове. Сьогодні у Нью-Йорку в рамках Генеральної Асамблеї ООН має відбутись зустріч Міністра закордонних справ України Вадима Пристайка з його угорським колегою Петером Сійяртом. («Гарна зустріч з угорським колегою Петером Сійярто, – зазначив за підсумками перемовин очільник

Зустріч міністрів закордонних справ України та Угорської Республіки

МЗС у Twitter. – Домовились про контакт на найвищому рівні ближчим часом. Сподіваюсь, що ця зустріч відкриє шлях для вирішення існуючих непорозумінь у наших сусідських відносинах».) Я дуже сподіваюся, що ця зустріч стане точкою відліку і новим стартом, який ознаменує початок нового періоду в українсько-угорських відносинах, періоду конструктивного діалогу і руху назустріч, та дійсно стане тим водорозділом, що залишить негатив у минулому і дійсно ознаменує собою покращений конструктив періоду пошуку взаємоприйнятного рішення щодо тих занепокоєнь, які висловив пан Посол. Україна провела експертизу законодавчих актів на майданчику венеціанської комісії. Ми виконуємо рекомендації, які ця комісія сформулювала для України. Я також наголошую на тому, що у висновках Венеціанської комісії підтверджено, що розвиток і захист національної мови – це є абсолютне право кожної держави. На виконання рекомендацій Україна подовжила перехідну фазу застосування ст. 7 закону про освіту до 2023 року, а також передбачила інші пом'якшувальні заходи. Ми пропонуємо угорській стороні конкретні ініціативи – щодо спільного розвитку регіону українського Закарпаття, розвитку і реалізації конкретних інфраструктурних проектів і т.д. Але поки що, на жаль, якогось відчутного руху назустріч ми не побачили. Хочу зазначити, що ми не намагаємося винайти велосипед у вирішенні українсько-угорського мовного питання. Ми пропонуємо нашим угорським друзям застосувати ту модель, яка вже мала місце та яка виявилася успішною. Я маю на увазі досвід урегулювання угорсько-словацької, дуже подібної, проблеми, яка виникла 2010 року внаслідок внесення Угорщиною певних змін до свого законодавства, що стосувалися громадянства. У відповідь на це Словаччина ввела систему штрафів, і далі почалися дзеркальні ускладнення двосторонніх відносин. Цей непростий період завершився після того, як обидва прем'єри, угорський і словацький, провели конструктивну зустріч, домовилися перевести комунікацію в інше русло і зосередитися на вирішенні конкретних практичних питань економічного характеру і розвитку цих транскордонних регіонів. І гострота проблеми після цього була знята. Я так само сподіваюся, що угорські партнери прислухаються до нашої думки і підуть нам назустріч. І я також хотів би наголосити, що позиція України – вона дуже проста – зрозуміла. Знання української мови – це визначальна передумова реалізації конституційних прав наших громадян, зокрема молодих українців угорського походження, їхньої самореалізації в Україні. Оскільки без знання україн-

ської мови їхні перспективи в Україні будуть вкрай обмеженими. За ранковою кавою я мав можливість поспілкуватися з угорськими колегами, і мені здалося, що з їхнього боку також існує певне бажання, щоби цей конструктив в українсько-угорських відносинах почав перемагати».

Доповідь асоційованого експерта МЦПД, кандидата політичних наук, доцента Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Тараса Шевченка **Миколи Капітоненка**, яку автор назвав «Україна – Угорщина: незворотність статусу-кво» і виголосив англійською, хтось із колег назвав дуже оптимістичною, а хтось – надзвичайно песимістичною. Дослідник зазначив, що протягом останніх років міжнародні зв'язки України із сусідніми країнами погіршилися. «Ситуація ускладнилася не лише через конфлікт із Росією, а й через складні відносини із західними сусідами, зокрема з Угорщиною, – наголосив він. – Поки криза у відносинах продовжується, обидві країни втрачають можливості, тож невідкладним є вироблення стратегії добросусідських відносин».

Відомий угорський аналітик **Шандор Акерманн Інститут зовнішніх справ і зовнішньої економіки Угорщини** наголосив на тому, що історія новітніх українсько-угорських відносин, що сягає декількох десятиліть, має символічне значення, і обидві держави були зацікавленні у розбудові добросусідських відносин:

– Нова Україна стала однією з найбільших країн Європи, і це супроводжувалось наявністю її серйозного економічного, політичного, безпекового потенціалу. З економічного погляду для Будапешта найважливішим питанням був імпорт енергії, оскільки поряд із газопостачанням Угорщина також є одним з найбільших імпортерів української електроенергії. Крім економічних міркувань, для угорської зовнішньої політики відносини з Києвом мали також національно-політичне значення: після зміни політичної системи для угорської зовнішньої політики захист угорців, які проживають в Україні, насамперед на Закарпатті, і кількість яких налічує більше ніж 150 тисяч осіб, був пріоритетним. А для України також було важливим побудувати добрі відносини із сусідніми державами. Відтак, починаючи з дев'яностих років, між двома країнами налагодилася дружня атмосфера. Внаслідок особливого становища угорців, які проживають в Україні, для Будапешта першочергове значення мав розвиток взаємин з Україною в освітній галузі, а також сфера використання мов нацменшин.

Дмитро Ткач

Добросусідські відносини не змінились і після набуття Угорщиною членства в НАТО (1999) та Європейському Союзі (2004). Після ескалації кризи в Україні, яка почалась 2014 року, Угорщина підтримувала територіальну цілісність України та її прагнення до європейської інтеграції – зокрема шляхом підтримки безвізового режиму, а також ухвалення Угоди про асоціацію. Однак закон про освіту, прийнятий восени 2017 року, кардинально змінив цю ситуацію – після цього відносини значно погіршились. Новий закон про освіту звужує можливості національних меншин, бо стосується навчання рідною мовою. Цей закон також розглянула Венеційська комісія, і поки залишається під знаком запитанням те, чи можливо реалізувати нові правила на практиці. В тих частинах Закарпаття, де проживають угорці, є близько 100 шкіл або навчальних закладів, де учні навчаються угорською мовою, однак у цих школах вчителі також угорці, відтак їхня перекваліфікація також триватиме довго. Також ускладнює виконання положень закону те, що поки немає спеціальної літератури, практичних підручників, які необхідні для викладання мови.

Хоча з моменту прийняття закону про освіту пройшло два роки, поки немає значного прогресу щодо вирішення цього спору. Однак у Будапешті позитивно оцінили обрання Президентом України Володимира Зеленського, який, очевидно, відкритий до вирішення питань, що стосуються національних меншин. А більшість, яку отримала партія Зеленського на дострокових парламентських виборах влітку, вказує на те, що є політична сила, спроможна досягти позитивних змін.

– Варто зазначити, що конфлікт залишився на рівні політичного питання – у той же час економічні відносини між двома країнами не зазнали втрат: наприклад, це стосується імпорту енергії, а також реверсного газопостачання. Угорщина попри конфлікт і надалі підтримує територіальну цілісність України, а також підтримує свого сусіда у теперішній конфліктній ситуації, свідченням чого є відпочинок дітей та військових ветеранів зі Сходу України в Угорщині, – зазначив Шандор Акерманн.

Дмитро Ткач, доктор політичних наук, професор і досвідчений дипломат, звернув увагу колег на те, що перше у світі посольство України після здобуття нею Незалежності було відкрито саме в Угорщині (до речі, за безпосередньої участі самого Дмитра Івановича Ткача) 24 березня 1992 року. Тоді угорська сторона надала у борг приміщення під Посольство молодій українській державі, розуміючи її складний фінансовий стан. Свої борги Україна повернула Угорщині доволі швидко. «Сьогодні, щоб повернути відчуття глибокої довіри, взаємодії і співпраці на всіх напрямках, – вважає український дипломат, – Україні необхідно, передусім, керуватися взятими на себе міжнародними зобов'язаннями, а не внутрішньою політичною кон'юнктурою».

Всі учасники дискусії були єдині у своїх висновках: взаєморозуміння між Україною та Угорщиною у спірному мовному питанні можна досягти шляхом встановлення діалогу в поєднанні з виконанням рекомендацій, висловлених міжнародними інституціями, усвідомленням реалій та стимулами, спрямованими на удосконалення підходів до політики добросусідства.

За інф. Посольства Республіки Угорщина в Україні

ЩО ПЕРЕМОЖЕ: ПОЛІТИЧНА ГРА ПОПЕРЕДНЬОЇ ВЛАДИ ЧИ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО?

УДК: 32:94

Summary

The article analyzes the causes of exacerbation of UkrainianHungarian relations, to which, in particular, the Law of Ukraine "On Education" has led. The author of the study, which was directly related to the preparation and signing of the "Declaration on Principles of Cooperation between the Ukrainian SSR and the Hungarian Republic for the Protection of the Rights of National Minorities", convincingly proves the need to bring certain Articles of the Law in line with the basic Treaty between Ukraine and Hungary, the European Charter for Regional Languages, The Law "On National Minorities in Ukraine".

Keywords: *Transcarpathia, Hungarian-language harm, Law "On education", national minorities*

Петро Порошенко йшов на президентські вибори 2018 року під гаслом «Армія, Мова, Віра». Передусім, набір цих трьох компонентів був направлений на електорат Західної України, оскільки в інших частинах країни п'ятий президент підтримки не мав. Зупинимося тільки на мові. Ідеологам виборчої компанії було край необхідно продемонструвати радикально налаштованій частині виборців, що влада готова примусити говорити українською всіх громадян України. Для цього був прийнятий Верховною Радою 05.09.2017 Закон України «Про освіту», ст. 7 якого говорить про те, що особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою відповідної національної меншини. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) із навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою [1].

Тобто з п'ятого класу діти, які навчаються в угорських школах Закарпаття, повинні переходити на студіювання українською мовою. Лише відзначимо, що за часів, коли область була у складі Чехословаччини, знаходилася під фашистською окупацією Німеччини, була частиною СРСР, більше ніж 25 років в Україні угорська національна меншина мала можливість отримувати середню освіту рідною мовою. За урядування П. Порошенка таку можливість у них забрали.

Все це було здійснено способом, далеким від практики демократичних держав. Ніхто не порадився з керівництвом громадських організацій, які представляють інтереси угорської національної меншини. Ніхто не задумувався, а як влада може забезпечити функціонування цих шкіл, де взяти таку кількість україномовних викладачів, як створити умови для їхньої роботи в угорськомовному середовищі. І, врешті-решт, які міжнародні наслідки цей закон спричинить для України, як це вплине на українсько-угорські стосунки, зокрема з урахуванням міжнародних зобов'язань країни.

Розпочнемо по порядку.

Міністерство освіти і науки робило спроби зустрітися з громадськими організаціями угорців Закарпаття, але ці зустрічі нічого не дали, оскільки сторони не були готові слухати одна одну.

Щодо забезпечення функціонування цих шкіл після 2023 року. Лише нагадаємо, що Верховна Рада продовжила до 2023 року можливість представникам національних меншин здобувати середню освіту мовою відповідної нацменшини з поступовим переходом на українську. Відповідну поправку народні депутати врахували, ухвалюючи закон про функціонування української мови як державної.

Згідно з текстом документа особи, які належать до нацменшин України, мови яких є офіційними в Європейському Союзі та які почали здобувати загальну середню освіту до 1 вересня 2018 року мовою відповідної нацменшини, до 1 вересня 2023 року продовжать здобувати таку освіту згідно з правилами, які існували до набрання сили закону про освіту [2].

Тепер спробуємо спрогнозувати, як буде реалізовуватися ст. 7 цього закону в місцях компактного проживання угорців в Закарпатті. На сьогодні в області функціонує 91 школа з угорською мовою викладання, в яких навчається 16 тисяч школярів. Уявімо собі, що діти провчилися чотири роки угорською мовою – і далі переходять на навчання українською. Ми вже наголошували на тому, що у цих школах викладати українську мову на відповідному рівні практично немає кому, а предметні дисципліни – і поготів.

Єдиний вихід із цієї ситуації: направляти україномовних учителів із Ужгорода, Львова чи інших міст України. І тут виникає декілька питань. По-перше, куди «дівати» угорськомовних викладачів – вони автоматично стають безробітними. По-друге, де будуть мешкати приїжджі вчителі. За оренду житла потрібно сплачувати кошти. За чий рахунок? По-третє, угорська держава доплачує кожному вчителеві угорськомовної школи до заробітної плати певні кошти. Зрозуміло, що українські колеги ці гроші отримувати не будуть. Як вони зможуть прожити в цих селах на мізерну платню – та ще й у недружньому середовищі.

Тепер про вплив згаданого закону на українсько-угорські стосунки. Для того, аби зрозуміти, що означає для угорців захист прав своїх співвітчизників у сусідніх країнах, звернемося до історії. 04.06.1920 був укладений Тріанонський мирний договір між союзними державами Антанти у Першій світовій війні та Королівством Угорщина. Це було пов'язано з існуванням Угорської радянської республіки і практично стало помстою угорцям за наслідування прикладу російських більшовиків.

Тріанонський договір, на думку дослідників, мав для країни, що зазнала поразки, «драконівські умови з усіх договорів, які укладалися після цієї війни» [3, с. 539]. В Угорщині це і зараз сприймається як велика катастрофа в історії держави [4].

Територія Угорщини за договором скорочувалась на 77 %, а населення – на 59 %. Румунія отримала Трансильванію та Банат, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців – Воєводину і Хорватію. Угорщина втрачала вихід до Адріатичного моря. Словаччина і Закарпатська Україна переходили до складу Чехо-Словаччини. Угорщина відмовлялася від усіх прав на території колишньої Австро-Угорської монархії, зокрема й на Закарпатську Україну. Також Угорщина передавала Австрії Бургенланд (прикордонну територію, заселену німецькими мешканцями) [5].

Згідно з Паризькими мирними угодами 1947 року Угорщина була відновлена в межах 1937 року (обидва Віденські арбітражі було визнано недійсними, скасування збільшення територій Угорщини за рахунок Чехословаччини та Румунії), за винятком трьох сіл на південь від Братислави, які були передані Чехословаччині. Насправді, це була помста Сталіна за те, що угорці досить завзято воювали на боці Гітлера.

Отже, угорці, з одного боку, опинились за кордоном своєї батьківщини, не міняючи місце проживання, з іншого – перетворилися з панівної нації на національну меншину, яка стала найчисельнішою меншиною в Європі.

Так, сьогодні приблизно 3,0 млн угорців проживає за межами країни, з них: в Австрії – 25 тис. 884 осіб,

у Румунії – 1,0 млн 639 тис., у Чехії – 20 тис., у Словаччині – 520 тис., у Сербській Воєводині – 350 тис., в Україні – 151,5 тис., у Словенії – 6 тис. 243 особи, у Хорватії – 14 тис. 047 осіб [6]. Колишньому прем'єр-міністрові Угорщини Йожефу Анталу (1990 – 1993) належать слова: «Біль Тріанона стукає в серці кожного угорця» [7, с. 399].

Ця проблема є досить чутливою для угорського суспільства та угорського політикуму, тому серед населення досить поширені настрої образи за втрачені території та своїх співвітчизників, котрі не за своєю волею стали громадянами сусідніх держав. Ситуація, яка склалася у цій царині, породила за сто років її існування надзвичайно складний комплекс морально-психологічних, етнокультурних, соціально-економічних, а, отже, й суспільно-політичних проблем. Тому цей так званий «посттріанонський синдром» активно використовують у своїй риториці провідні угорські партії. І не дивно, що парламентська коаліція ФІДЕС (Угорський громадянський союз – Християнська демократична народна партія) досить активно проводить цю політику.

Слід зазначити, що, починаючи з 1990 року, всі уряди Угорщини у зовнішньополітичній діяльності визначали такі пріоритети: інтеграція до європейських та євроатлантичних структур, розвиток добрих відносин із сусідніми державами та захист прав національних меншин, що проживають за кордоном [7, с. 376].

Тому угорський уряд витрачає величезні кошти на забезпечення культурних, освітянських потреб своїх співвітчизників у сусідніх країнах, збереження національних традицій. Звідси і різка реакція угорського уряду на ті положення Закону України «Про освіту», у яких вводяться обмеження на освіту рідною мовою. Треба розуміти, що, на думку угорців, такі дії українського уряду ведуть до асиміляції угорського населення, а це напряму зачіпає національні інтереси Угорщини. І розраховувати, що вони підуть на компроміс, – марно.

Звернемося до цієї ситуації з позиції міжнародного права. У грудні 1991 року прем'єр міністр Угорщини Йожеф Антал і Президент України Леонід Кравчук підписали у Києві «Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою» [2]. Стаття 17 цього документа говорила про те, що договірні сторони у повній відповідності з «Паризькою Хартією для нової Європи» та іншими відповідними документами Наради з безпеки і співробітництва в Європі заявляють про свою переконаність в тому, що дружні відносини між їхніми народами, а також мир, справедливість, стабільність і демократія вимагають, щоб етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність національних меншин користувалася взаємним захистом, і для її забезпечення повинні бути створені всі необхідні умови. Сторони зобов'язувалися вживати односторонніх та спільних заходів для сприяння виконанню цих зобов'язань згідно з підписаним 31.05.1991 документом – «Декларацією про принципи співробітництва Української РСР і Угорської Республіки по забезпеченню прав національних меншостей» [8, 9].

Основним мотивом розробки цього документу для української сторони було те, що за кордоном проживає багато українців, і укладення такого документа з європейською державою буде вагомим аргументом для переконання інших країн в необхідності здійснення аналогічного кроку. Повертаючись до переговорного процесу щодо Декларації, потрібно відзначити, що саме угорська сторона наполягала на необхідності її підписання – українці, зі свого боку, добивалися укладення Консульської конвенції. Задля справедливості потрібно зазначити, що УРСР на той час не мала ні кордонів, ні власних паспортів, ні прикордонників, жодних ознак суверенної держави – і, тим не менше, угорці пішли на підписання цього документа, практично визнавши де-юре незалежність України, в обмін на Декларацію.

Цей документ надавав широкі права національним меншинам обох країн. Підкреслимо, що в п. 9 Декларації сторони зобов'язалися вжити необхідні законодавчі, адміністративні та інші заходи з тим, щоб національні меншості могли реалізувати своє право вільно користуватися рідною мовою в особистому і громадському житті. Особливо наголосимо на тому, що сторони погодилися забезпечити належні можливості національним меншостям для навчання своїй рідній мові чи своєю рідною мовою на всіх рівнях навчання.

Особливо варто підкреслити, що ці положення містяться в Базовому договорі, який слугує основою всіх подальших домовленостей між Україною та Угорщиною. Наголосимо, що наша держава добровільно, без всякого примусу, взяла на себе ці міжнародні зобов'язання.

Тепер звернемося до Закону України «Про міжнародні договори України» [10]. У п. 2 ст. 19 говориться про те, що коли міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Тож згідно з міжнародним правом у цьому випадку потрібно застосовувати саме це положення закону. Є інший вихід – змінити цю статтю закону або відмовитися від Базового договору між Україною та Угорщиною.

Ми вже не кажемо про те, що закон про освіту не відповідає, зокрема, положенням ч. 5 ст. 53 Конституції України, відповідно до якої «Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних закладах освіти» [11], а також – Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, яку Україна ратифікувала 2003 року, Закону України «Про національні меншини в Україні». Так, Хартія передбачає створення умов для викладання і вивчення відповідних мов у дошкільних, середніх та вищих навчальних закладах, а також забезпечення умов для отримання початкової, середньої і вищої освіти цими мовами.

Законом «Про національні меншини в Україні» держава гарантує всім нацменшинам права на «користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних закладах освіти або через національно-культурні товариства».

Угорці розраховували, що нова українська влада уважно розгляне це питання та скасує застосування ст. 7 закону щодо їхньої національної меншини. Однак віцепрем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Дмитро Кулеба заявляє, що Угорщина не демонструє сигналів, які свідчили б про готовність поступитися у питанні співпраці України з НАТО, зокрема в питанні проведення засідань Комісії Україна-НАТО. У той же час Міністр закордонних справ і зовнішньої торгівлі Угорщини Петер Сійярто заявив, що нова влада України тільки говорила про вирішення мовного питання, але поки що не продемонструвала готовність діяти. Він також додав, що, якщо українська влада не зробить реальні кроки, угорці «будуть змушені перейти до розгляду подальших заходів». Звичайно, мова йде про подальше блокування зближення України з НАТО та ЄС.

Згадаймо, скільки років Греція блокувала прагнення Македонії до європейської та євроатлантичної інтеграції, і як все кардинально змінилося після того, як остання змінила назву країни.

То який вихід із цієї ситуації? Найпростіше повернутися до міжнародних зобов'язань України, а саме ст. 17 Договору про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою. Саме Закон України про міжнародні договори надає положенням Базового договору більшої сили, ніж ст. 7 Закону «Про освіту». МЗС України повинно зробити заяву, в якій повідомити про те, що положення цієї статті не стосуються угорців.

Далі. Потрібно провести комплексний моніторинг готовності навчальних закладів Закарпатській області з угорською мовою навчання до викладання предметів із 5-го класу українською мовою. Водночас вивчити всі деталі цієї складної справи, розпочинаючи від написання підручників для вивчення української мови і закінчуючи підготовкою викладачів. І тільки після цього визначитися, з якого часу ця стаття закону набере сили.

Окрім цього, потрібно задіяти всі можливості українсько-угорського діалогу з метою пошуку компромісів у цій складній проблемі. Передусім, потрібно задіяти можливості змішаної українсько-угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. З часу свого створення Комісія провела чотирнадцять засідань. П'ятнадцяте засідання Комісії відбулося 19 – 20 грудня 2011 року у м. Будапешт. Практично більше ніж вісім з половиною років цей дійсно дієвий орган співпраці у такій важливій царині не працює. Українській стороні потрібно бути готовою до непростих переговорів у цій сфері та мати в запасі декілька сценаріїв їхнього розвитку.

МЗС України варто також прислухатися до думок досвідчених українських дипломатів, які прозвучали 25 вересня у Києві під час міжнародної експертної дискусії «Україна – Угорщина: на шляху до порозуміння», та пам'ятати, що із гаслами старої влади нову зовнішню політику України не збудуєш.

P.S.

Комісія Україна – НАТО виступила зі спільною заявою, у п.6 якої, зокрема, мовиться: «У тому, що стосується Закону «Про освіту», прийнятого Верховною Радою у вересні 2017 року, країни-члени НАТО закликають Україну повністю запровадити рекомендації та висновки Венеціанської комісії. Україна висловлює готовність це виконати». Угорщина спочатку блокувала прийняття цієї заяви, але після занесення до неї цього пункту дала згоду на її підписання [12].

Дмитро ТКАЧ,
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків
«Університету «КРОК»

Список використаних джерел:

1. Закон України Про освіту (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38 – 39, ст. 380).
2. https://ua.interfax.com.ua/news/political/584080.html
3. История Центрально-Восточной Европы. Часть I / Наталья Алексюн, Даниэль Бовуа, Мари-Элизабет Дюкре [и др.; пер. с фр.: М. Ю. Некрасов и др.]. СПб.: Изд-во «Евразия», 2009.
4. Шимов Я. Перекресток Центральная Европа на рубеже тысячелетий. М.: Изд-во Фонд науч. исслед. «Прагматика культуры», 2002.
5. Європа після Першої світової війни (1919 – 1923) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://sites.google.com/site/wwwalinanakonechna/ucasniki-vijni. Назва з екрану
6. Шипка Н. Угорська національна меншина як чинник формування українсько-угорських міждержавних політичних відносин (1991–2006 рр.) – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – Випуск 19. – С. 208 – 216.
7. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.
8. Декларація про принципи співробітництва Української РСР і Угорської Республіки по забезпеченню прав національних меншостей // Зібрання чинних міжнародних договорів України. Том 1 1990 – 1991 рр. К., – 2001. 169 с. – та Протоколом до неї.
9. Протокол до Декларації про принципи співробітництва Української РСР і Угорської Республіки по забезпеченню прав національних меншостей.// Зібрання чинних міжнародних договорів України. Том 1 1990 – 1991 рр. Київ – 2001. 173 с.
10. Відомості Верховної Ради України (ВВР), , 2014, N 34, ст. 1166
11. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 12.https://24tv.ua/ukrayina_tag1119

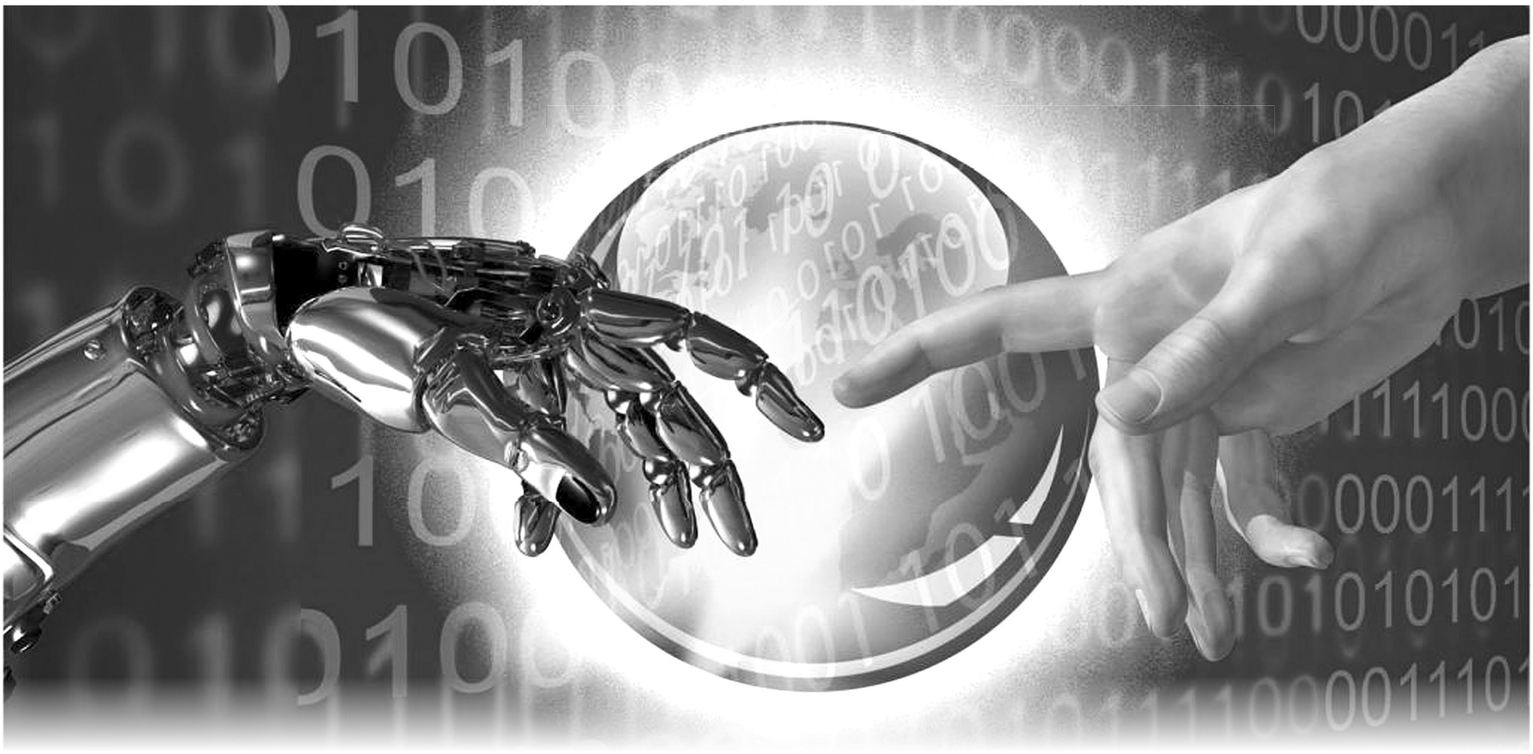

Математичні методи в історичних та зовнішньополітичних дослідженнях: передумови, специфіка та додана вартість застосування

Summary

Mathematical Methods in Historical and Foreign Policy Studies: reconditions, Specificity and Added Value of Application In the modern era, when computer technology, cybernetic systems and mathematical modeling have become the catalyst for progress in many fields of scientific knowledge, their use in the historical and political sciences remains limited. Mathematical methods, which are widely used in natural sciences, are rare in historical, political and international political studies and are used mainly by Western researchers. Their use in the study of historical and political processes can provide a wealth of material for analyzing and revealing historical patterns, formulating theoretical propositions and fundamental laws in the humanitarian sciences which were previously considered purely empirical. The author emphasizes the importance and urgency of joining the efforts of national historians, international relations and applied mathematics specialists in order to found a national scientific school of mathematical methods for studying historical and international processes.

Keywords: *mathematical methods, historical and international political studies, modeling, systematic approach, retro-forecasting, theoretical history*

В кожній галузі науки стільки істини, скільки в ній математики.
Еммануїл Кант,
«Метафізичні основи природознавства», 1786 р.

Частина I

У сучасну епоху, коли комп'ютерні технології, кібернетичні системи та математичне моделювання стали каталізатором прогресу в багатьох сферах наукового знання, їхнє використання в історичній та політичній науках залишається ще дуже обмеженим. Фактично, математичні методи активно використовуються лише для статистичної обробки й аналізу соціологічних та історичних даних. Математичне моделювання, яке так широко використовується в природознавстві, є рідкістю в історичних, політологічних та міжнародно-політичних дослідженнях і використовується переважно західними дослідниками. Широка бібліографія з цієї проблематики наводиться в роботі [1].

Головною причиною таких обмежень є те, що історія та політика, зокрема зовнішня, поки що вважаються суто гуманітарними науками, а історики і політологи-міжнародники не мають необхідної природничо-наукової і математичної освіти, яка дозволила б їм при аналізі логіки історичних та політичних процесів використовувати багатий досвід досліджень та математичного моделювання еволюції складних динамічних систем, накопичений у фізиці, хімії, біології, геології, геофізиці, економіці та соціології. Інша причина полягає в

Арнольд Тойнбі

складності моделювання соціально-історичних та політичних процесів, слабкій формалізованості понять і факторів соціальної еволюції та соціальних систем.

Разом із тим, за останні десятиліття зарубіжними дослідниками було досягнуто значних успіхів у створенні моделей соціальної історії. Існуючі сьогодні моделі можна умовно поділити на три основні групи [2]:

– *моделі-концепції*, засновані на виявленні та аналізі загальних історичних і міжнародно-політичних закономірностей та їхньому представленні у формі схем, які описують логічні зв'язки між різними факторами, що впливають на історичні та політичні процеси. Такі моделі мають високу ступінь узагальнення і не математичний, а чисто логічний, концептуальний характер;

– *спеціальні математичні моделі імітаційного типу*, присвячені описанню конкретних історичних подій та явищ. В подібних моделях основна увага надається ретельному обліку та описанню факторів і процесів, які впливають на явища, що вивчаються. Особливістю таких моделей є те, що їхнє вживання обмежене достатньо вузьким просторово-часовим інтервалом – вони «прив'язані» до конкретної історичної події, тож їх не можна екстраполювати на великі періоди часу;

– математичні *моделі, які є проміжними* між згаданими двома типами. Ці моделі описують деякий клас соціальних процесів без претензій на детальне описання особливостей для кожного конкретно-історичного випадку. Їхнім завданням є виявлення базових закономірностей, які характеризують хід процесів, що розглядаються. Такі математичні моделі називаються *базовими*.

З точки зору моделювання тенденцій та спрямованості соціальної еволюції, аналізу причин і наслідків тих чи інших історичних та політичних подій найбільший інтерес представляють *базові моделі*, оскільки вони мають здатність до узагальнення і, разом із тим, дозволяють врахувати політико-історичну конкретику. Основою створення таких моделей є математичне описання соціальної самоорганізації та еволюції з урахуванням конкретно-історичних умов, що склалися в даному конкретному географічному регіоні чи країні.

Системний підхід у моделюванні історичних процесів. Науково-технічна революція та процеси модернізації кінця XX століття, які продовжуються і сьогодні, відрізняються бурхливим розвитком нових наукових напрямків, виникненням низки спеціальних дослідницьких методів, підходів і дисциплін, серед яких уже досить давно набули визнання і популярності такі напрями як кібернетика, теорія складних систем, дослідження операцій, структурно-функціональний метод, системний аналіз, біотехнології та багато інших перехідних сфер науки. Поряд із процесом спеціалізації наукових знань відбувається і зворотний процес: безперервний синтез нових ідей та методів досліджень різних наукових дисциплін.

Одним із провідних наукових напрямів, поширених з кінця минулого століття, став системний підхід і пов'язані з ним методи моделювання, математизації та формалізації дослідження різних процесів. У них особливо наочно проявився зв'язок, синтез технічних, природних і суспільних наук. Суть системного підходу полягає в тому, що об'єкт дослідження розглядається і досліджується як визначена система елементів різної складності, взаємопов'язаних спільним процесом функціонування, що відбувається в середовищі, яке впливає на цей процес.

Серед суспільних наук системний підхід та математичне моделювання найбільший розвиток отримали в економічних науках, соціології, екології, демографії та деяких інших сферах. Що стосується історичної та політичної наук, то розвиток цього перспективного напрямку дещо затягнувся в силу цілої низки причин, серед яких:

– складність процесів, які описуються цими науками, що вимагає поєднання спеціальних формалізованих і неформалізованих методів дослідження;

– складність математичних моделей, що описували б і враховували б усі принципові аспекти цих процесів;

– слабкість математичної підготовки професійних політологів та істориків;

– досить сильний вплив ідеологічних і політичних чинників на історичні концепції та спрямованість досліджень.

Як відомо, в радянській історіографії переважав догматичний «формаційний» підхід з уніфікацією історичних процесів для всіх умов суспільного розвитку, в якому абсолютизується закономірність зміни суспільно-економічних формацій. У західній історіографії, а також після завершення ідеологічного протистояння, характерного для періоду Холодної війни, – загалом у світовій історіографії переважає «цивілізаційний» під-

хід, який фактично відкидає саме поняття «формація». Разом з тим, деякі дослідники вважають, що для дійсно наукового та об'єктивного вивчення історичних процесів необхідно намагатись поєднувати обидва підходи. Так в роботі І.Д. Ковальченка «Методи історичного дослідження» обґрунтовано концепцію системного підходу до вивчення історичного процесу з використанням теорії складних систем та досвіду сучасних досліджень суспільного розвитку, в якому органічно поєднуються як формаційний, так і цивілізаційний підходи.

Системний підхід передбачає, що народи розвиваються в конкретних природних та історичних умовах у руслі своєї цивілізації (культурно-історичного типу суспільства), що складається упродовж віків, та проходять на історичному шляху спільні (або подібні) для всього людства ступені суспільно-політичного розвитку, що відповідають певному способу виробництва, який складає основу суспільно-економічної формації (соціальний тип суспільства). Водночас багатовимірний історичний процес розглядається одночасно з двох взаємопов'язаних сторін (цивілізаційний та формаційний розвиток), що повніше відображає історичну реальність суспільного розвитку і дозволяє досліджувати його закономірності на історичному досвіді.

На відміну від законів природи розвиток соціальних «організмів» підкоряється особливим закономірностям, де враховується суб'єктивний фактор – управлінська роль суб'єкта управління. В роботі М.М. Моісєєва «Ідеї природознавства і суспільні науки» відзначається, що ці закономірності не жорстко детермінують визначену модель розвитку, а мають характер тенденцій, обмежують множинність його траєкторій (варіантність) в загальному руслі та напрямі. В суспільних науках модельне описання процесу (розумові моделі) «стискають» множину траєкторій розвитку, а отриманий результат є законом або закономірністю.

На розвиток суспільства впливають фактори двох типів: об'єктивні та суб'єктивні. В системному аналізі історичного процесу враховується вплив таких *об'єктивних факторів*:

– середовище проживання (географічні, кліматичні, геофізичні, комунікаційні особливості території, розміри території, природні ресурси);

– геополітичні умови (сусідні народи, характер взаємовідносин з ними, вплив на інші народи);

– демографічний рух (чисельність та щільність населення, інтенсивність взаємодії, темпи їхньої зміни);

– спосіб виробництва, розвиток виробничих сил.

До *суб'єктивних факторів* належать такі:

– цивілізаційні, етнічні, мовні та конфесійні особливості життєдіяльності народу;

– пануючі ідеї про соціальний устрій та державний лад;

– діяльність державних діячів, історичних особистостей, суспільно-політичних рухів та їхніх лідерів, науково-технічні відкриття та винаходи тощо.

Кожний з цих факторів впливає на хід історичного процесу різною мірою на різних етапах суспільного розвитку. Під цим впливом процес розвитку народів відрізняється за темпами, формами та спрямованістю.

В історії виділяють такі основні типи розвитку:

– швидкі якісні зміни прогресивної спрямованості (революційний тип);

– повільні зміни (еволюційний тип: як стихійний, так і шляхом реформ);

– відсутність позитивних змін (стагнація);

– зворотний рух (регрес).

Загальний характер розвитку людства як складної глобальної макросистеми – це поступальний прогресивний розвиток в історичному часі від нижчих форм суспільного життя до вищих, з розширенням та ускладненням видів людської діяльності. В традиційній матеріалістичній історіографії найзагальнішим законом історичного процесу є закон розвитку і зміни суспільно-економічних формацій відповідно з розвитком виробничих сил та зміною способу виробництва. Кожна нова формація є наступним щаблем прогресивного розвитку суспільства на зміну старої. Дія загального закону в конкретно-історичних формах розвитку народів проявляється в низці закономірностей історичного процесу. Системний цивілізаційно-формаційний підхід дозволяє визначити три загальні закономірності:

– цивілізаційну своєрідність формаційного розвитку;

– стадійність розвитку формацій;

– революційну зміну формацій та подолання реставрації старої формації на ранній стадії нової.

Згадані ідеї, а також визначені закони, фактори, структури та закономірності дозволяють загалом пі-

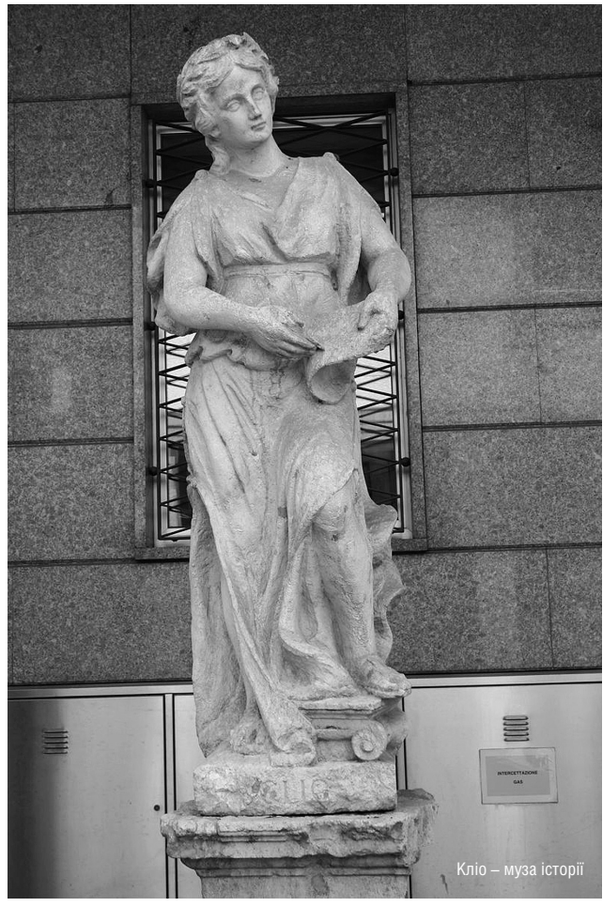

Кліо – муза історії

дійти до створення моделей світового історичного процесу з метою дослідження його закономірностей кількісними характеристиками з використанням формалізованих математичних методів у поєднанні з неформальними методами аналізу даних. Розв'язання цієї складної науково-історичної проблеми дозволить глибше пізнати сам хід історії та зовнішньополітичні процеси, визначити конкретний вплив на них різних факторів, а також враховувати історичний досвід у моделюванні перспектив розвитку сучасного суспільства зусиллями науковців різних дисциплін.

Ретропрогнозування: історія як вибір альтернатив. Тривалий час історія уявлялася науковцям-історикам як процес підйому людства сходами прогресу. Вважалося непродуктивною фантазією розглядати можливі альтернативні варіанти розгортання історії. Історики завжди керувалися принципом *«Історія не терпить умовного способу»,* який і досі є поширеним як у побуті, так і в наукових дискусіях. Для серйозного історика-дослідника фраза «що було б, якби…» раніше була абсолютно неприйнятною. Між тим такий альтернативний підхід до історичних досліджень почав розвиватися ще в 1920-ті роки. Проте проблема альтернативності стала предметом серйозних наукових досліджень іноземних істориків та міжнародників лише останні 30 – 40 років. Сьогодні багато істориків з різних країн світу розглядають так звану *«альтернативну історію»* як перспективний сучасний метод дослідження історичних процесів.

Цей напрямок історичного аналізу має також інші назви: *ретропрогнозування, математична історія, кліодинаміка, контрфактична історія, кліометрика, «експериментальна» історія, ретроальтернативистика* тощо. Дослідники дають прогнози альтернативних варіантів розвитку тих чи інших історичних подій та оцінюють вірогідність різних їхніх результатів, зокрема і той варіант, який реально здійснився. Об'єктом вивчення ретропрогнозування мають стати *«біфуркаційні»* точки [3] історії – ті її моменти, в які відбувається вибір якісно різних альтернатив. У точках біфуркації відбувається зміна ходу історичного розвитку. Оцінка сприятливості результатів вірогідностних сценаріїв за різними критеріями (зростання благополуччя, стійкість суспільної системи, національна самосвідомість) дозволяє багато в чому уточнити або навіть змінити знання та уявлення про значення багатьох історичних подій.

Термін «біфуркація» знайшов попередньо широке застосування в природничих і «точних» науках. Поняття «історична біфуркація» було введено в науку дослідниками, що вивчали відповіді, які виробляло суспільство на виклики навколишнього середовища [3, 4].

У біфуркаційних точках історії відбувається зміна русла історичного потоку з довгочасними наслідками. Оскільки вибір у таких ситуаціях практично завжди відбувається в умовах невизначеності та нестійкості балансу соціальних сил, то історична картина може бути сильно змінена навіть відносно дрібними суб'єктивними обставинами.

За приклад точок біфуркації в історії України можна навести такі події:

– рішення спочатку княгині Ольги (957 р.), а згодом і її онука князя Володимира прийняти християнство особисто для себе і як державну релігію в Київській Русі (988 р.);

– Переяславська Рада Гетьмана Богдана Хмельницького (1654 р.);

– поразка армії Української Народної Республіки військовим підрозділам більшовицької Росії 1918 року, наслідком чого став розгром перспектив утвердження Української Державності та Незалежності вже на початку XX століття.

Один з основоположників ретропрогнозування – видатний британський історик XX століття А. Тойнбі у своїх роботах поставив уявний експеримент для уточнення ролі особистості Олександра Македонського: в одному з його альтернативних сценаріїв розглядаються гіпотетичні наслідки продовження життя цього великого завойовника, а в іншому навпаки – його більш ранньої загибелі. Аналогічні сценарії розглядалися ним стосовно життів батька Олександра – Філіпа II Македонського, а також володаря Персії тих часів Артаксеркса III. Представляючи ці парадоксальні сценарії альтернативної історії людства, А. Тойнбі відповідає на такі питання:

– Якби Філіп не став жертвою перевороту, а Артаксеркс не загинув раніше, ніж встиг повністю завершити створення наддержави на Сході?

– Якби «божественний Олександр» не помер у зеніті слави в 33 роки, а його імперія не розвалилася б на окремі царства ?

– Якщо б так трапилось, залишився б світ, в якому ми живемо зараз, таким, яким він є?

Експеримент видатного історика будувався в основному на використанні уявлення, і тому був скоріше ближчим до фантастики в жанрі альтернативної історії.

Роботи американського історика та економіста, засновника науки кліометрії, лауреата Нобелівської премії Р. Фогеля наблизили ретропрогнозування/альтернативну історію до точної науки. Найбільш відомі його дослідження щодо моделей економіки США XIX століття, засновані в одному випадку на припущенні про

збереження економіки рабства на Півдні та про відсутність будівництва залізниць – у другому випадку. Ним були отримані досить парадоксальні результати: руйнування рабовласницької економіки диктувалося причинами скоріше ідеологічними ніж економічними; внесок залізничного будівництва до економічного зростання виявився доволі малим. Такі висновки фактично спростовували загально визнані уявлення, хоча вони знайшли визнання далеко не серед усіх фахівців, проте після цих робіт стало можливим вважати ретропрогнози вже не до галузі умоглядних спекуляцій, а до одного з напрямів кліометрії – історико-математичних досліджень.

Вивчення «історії в умовному способі» є відображенням економічного підходу до дослідження суспільних проблем. Дійсно, сучасні економісти розглядають свою науку як вивчення вибору серед альтернативних варіантів, який роблять люди, намагаючись максимізувати свій прибуток. У цьому разі альтернативна історія, що розглядається як результат оптимізуючого вибору, стає окремим випадком аналізу поведінки людей, які обирають найкращий варіант із доступних їм альтернатив. Моделювання неіснуючих/нереалізованих сценаріїв розвитку історичних подій із економічної точки зору принципово не відрізняється від моделювання наслідків дій уряду в процесі ухвалення економічних рішень. Історичний ретропрогноз відрізняється від звичайного економічного прогнозу лише тим, що тут вибір шляху розвитку визначається не лише свідомими діями людей, організацій чи соціальних груп, а й чисто випадковими факторами. Наприклад, благополучний результат експедицій португальських конкістадорів Альфонсо Де Альбукерке до Південно-Східної Азії у пошуках прянощей та інших ринків на початку XVI століття суттєво залежав як від погодних умов в Індійському та Тихому океані (сильні шторми могли б потопити португальські кораблі та віддалили б прихід європейців на ці землі на декілька десятиліть), так й епідеміологічної ситуації серед членів екіпажів суден в умовах високих екваторіальних температур та небезпечних і невідомих європейцям регіональних інфекцій.

Слід зазначити, що в Україні, наскільки відомо автору, дослідження у сфері кліометрії/альтернативної історії та відповідного математичного моделювання не проводились – принаймні, в достатньому обсязі. Хоча Вікіпедія і наводить посилання на деякі вітчизняні джерела, але вони безпосередньо не стосуються зазначеної проблематики. В радянській (а пізніше – російській) історіографії такі дослідження проводилися з 1980-х років школою кліометристів на чолі з І.Д. Ковальченком [5 – 8], але й досі, за оцінками експертів, перебувають на початковій стадії.

Разом із тим, незважаючи на досить тривалу історію розвитку, новий напрямок наукового аналізу ще остаточно не сформувався, зокрема й за кордоном. Немає не лише чіткої методології, але й навіть загальновизнаної назви. Як уже відзначалося, вважають, що найточніше зміст цього напряму історичних досліджень передає термін «*ретропрогностика»,* оскільки його *мета – давати прогнози альтернативних варіантів розвитку тих чи інших історичних подій та оцінювати вірогідність різних їхніх результатів.*

Погляд на історію як на ланцюг імовірнісних подій, де перехід від однієї ланки до іншої відбувається внаслідок свідомого або випадкового вибору, може мати велике евристичне значення. Внаслідок буде отримано нове знання про співвідношення випадкового і закономірного в різних видах історичної динаміки (політичній, соціально-економічній, культурній тощо). Виділення в реальній історії подій різного ступеня вірогідності дозволить краще зрозуміти ступінь їхнього впливу на історичний процес. Водночас варто припускати, що вірогідність і значення події є прямо пропорційними.

У новітній історії України можна навести приклади, коли провідними українськими політиками були упущені унікальні шанси спрямування політики нашої держави в значно сприятливіше русло ніж ті реальні події, що відбулися. Це, насамперед, можливості та перспективи демократизації, модернізації, європеїзації, а також декоруптизації і деолігархізації, які надавало успішне та безкровне проведення «Помаранчевої революції» осені 2004 р. Ще один приклад із новітньої історії нашої держави: нерішучість, неготовність та бездіяльність тимчасового керівництва України навесні 2014 р. у протидії російській агресії в Криму. Цілком імовірно, що більш рішучі та компетентні дії керівників у Києві, вчасне ухвалення життєво важливих для країни асиметричних рішень, без оглядки на занадто обережні «поради» деяких західних партнерів дозволили б упередити подальшу ескалацію агресії російського імперіалізму, що в результаті стало найголовнішим сучасним викликом європейській безпеці.

(Завершення матеріалу читайте у наступному номері «З.С.»

Повний список використаних джерел представлено в електронній версії журналу «Зовнішні справи» www.uaforeignaffairs.com)

Ігор ЛОССОВСЬКИЙ,
Надзвичайний і Повноважний Посланник України,
кандидат фізико-математичних наук

Список використаних джерел:

1. Дегтярев Д. Количественные методы в международных исследованиях // Международные процессы. – Т. 13, № 2(41). – 2015. – С.35 – 54.

2. Малков С.Ю. Социальная самоорганизация и исторический процесс. Возможности математического моделирования. – М.: URSS. – 2008. – 236 с.

3. Арнольд В.И. Теория катастроф. – М.: «Наука». – 1990. – 127 с.

4. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. - М. – 1987.

5. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – № 2.

6. Бестужев-Лада И.В. Ретроальтернативистика в философии истории // Вопросы философии. – 1997. – № 8. – С. 112 – 122.

7. Поликарпов В.С. Если бы… Исторические версии. – Ростов н/Д. – 1995.

8. Бушков В.Н. Россия, которой не было. – М. – 2000.

Тріумфальна арка. Через чотири дні після звільнення Парижа. 29.08.1944

УДК 94:323.1(44)

ВІДНОВЛЕННЯ ВЕЛИЧІ: ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ФРАНЦІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Summary

Demenko O.F. Restoration of Greatness: the Policy of National Consolidation of France after the Second World War. In the article the policy of national consolidation of France after the Second World War is studied. It was found that the main priorities of France's domestic and foreign policy in the post-war period were the pursuit of strengthening of its own national greatness, the attempts to be a leading actor in international relations, the formation of a strong national identity and Eurocentrism. It is revealed that the post-war international status of France was formed through a national ideology of Gaullism, which was based on the idea of complex modernization of the country and the spread of the phenomenon of ethnic identity to all social processes. It is established that in the context of the restoration of France's national greatness, a special place belongs to the nuclear program. The modern foundations of France's national development are based on such components as: globalism, Eurocentrism and regional leadership. Thus France in the XXI century has faced numerous crises in domestic and foreign policy.

It is concluded that the post-war French experience of national consolidation policy looks useful to Ukraine. The historical development of the French Republic clearly demonstrates that only a country that steadfastly defends its own national interests and does not make concessions to rivals on fundamental issues, can preserve national independence and sovereignty, ensure national security and become a powerful subject of international relations. Also important is the French experience of offsetting its relative financial and economic weakness by activating a wide arsenal of foreign policy methods in the international arena through maneuvering and maximizing the use of political, ideological, moral and other reserves capable of giving the state greater influence than it actually has can count.

Keywords: *France, national consolidation, Gaullism, European integration, leadership*

Сучасна Україна назвала визначальними пріоритетами своєї зовнішньої політики вступ до НАТО та Європейського Союзу. Через різні причини повноправне членство в обох організаціях є далекою перспективою. В умовах російської агресії, складної внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації наша країна має обмежені можливості зовнішньополітичного маневрування. З огляду на це важливим для нас є вивчення досвіду інших держав, які пройшли відповідну фазу розвитку та досягли вагомих результатів як у зовнішній, так й у внутрішній політиці. У цьому контексті для України корисним є досвід П'ятої республіки у Франції.

Актуальність дослідження політики національної консолідації Франції після Другої світової війни обумовлена тією роллю, яку ця країна сьогодні відіграє на міжнародній арені, та тим історичним досвідом, який вона накопичила у внутрішній, зовнішній та безпековій політиці. Здатність Франції за будь-яких умов незмінно відстоювати власні національні інтереси та демонструвати власні лідерські амбіції може слугувати прикладом для багатьох держав.

Франція є провідною європейською країною, яка зробила значний внесок у розвиток континенту та відіграла суттєву роль у формуванні архітектури

міжнародної безпеки нашого регіону. Намагаючись зберегти свій вплив на світову політику, Франція після закінчення Другої світової війни проводить активну політику національної консолідації, основними елементами якої є прагнення до відновлення та посилення власної національної величі, формування міцної національної ідентичності, намагання бути провідним а́ктором у міжнародних відносинах та євроцентризм. Щоправда, у XXI столітті Франція зіткнулася з численними кризами у внутрішній та зовнішній політиці.

З'ясування актуальності механізмів національної консолідації Франції є важливим, передусім, тому, що у французькій історії є виразні паралелі з українською. Адже обом країнам, починаючи з Реформаційної доби, довелося пройти через схожі довгі історичні періоди граничної соціально-економічної та політичної нестабільності, на тлі яких, власне, і відбувався процес модерного націотворення [1].

Під час Другої світової війни та відразу після її завершення найбільш гострою зовнішньополітичною проблемою Франції було досягнення триєдиної мети: відновлення незалежності та статусу великої держави, а також збереження колоніальних володінь. Уміло балансуючи між США, СРСР та Великобританією, Франція після війни отримала набагато більше, аніж могла сподіватися: відновлення незалежності та статусу великої держави; повернення анексованих територій; відновлення та міжнародне визнання довоєнних колоніальних володінь; встановлення опіки над частиною італійських колоній; одержання контролю над окремими зонами окупації в Німеччині та Австрії [2, с. 9]. Франція також стала співзасновником ООН та здобула місце постійного члена Ради Безпеки, яка стала глобальною регулюючою структурою у питаннях міжнародної безпеки з правом застосування санкцій та сили щодо порушників міжнародного права.

Друга світова війна та окупація країни нацистською Німеччиною завдали великої шкоди французькій економіці. Хоча людські втрати і масштаби руйнувань були меншими ніж у роки Першої світової війни, близько 60 % підприємств не працювало, існувала карткова система, не вистачало сировини та продовольства. Масовим було безробіття. Промислове виробництво у країні скоротилось втричі, а сільськогосподарське – вдвічі. 1946 року було прийнято конституцію Четвертої республіки. Франція проголошувалась неподільною, світською, демократичною і соціальною республікою. У країні вводилось загальне виборче право, рівноправність чоловіків і жінок. Влада зосереджувалася в руках двопалатного парламенту. Парламент обирав президента, наділеного здебільшого представницькими функціями, та контролював діяльність глави уряду, підзвітного депутатам і сенату. Послідовним критиком такої системи державного устрою був відставний генерал Шарль де Голль, герой Другої світової війни, перший глава повоєнного Тимчасового уряду, прихильник сильної президентської влади. Проте його спроба взяти реванш на чолі «Об'єднання французького народу» 1951 року виявилася невдалою, і 6 травня 1953 року де Голль відійшов від партійних справ, усамітнився й присвятив себе написанню воєнних мемуарів.

Шарль де Голль

У цей період Франція перебувала у тривалій економічній і політичній кризі: країну охопили безперервні страйки, тривали антиколоніальні війни в Індикитаї, Мадагаскарі та Алжирі. Алжирська війна стала важким тягарем для нездатних навести лад в економіці так званих «примарних урядів», викликала осуд світової спільноти та обурення громадськості самої Франції. Слід зауважити, що за 12 років існування Четвертої республіки змінилось 22 склади урядів і 12 його глав [3].

У таких складних умовах 1 червня 1958 року Шарль де Голль був затверджений на посаді Голови Ради Міністрів Франції з піврічними надзвичайними повноваженнями. Конституційний референдум 28 вересня 1958 року завершив дванадцятирічну історію Четвертої республіки, і 21 грудня 1958 року Шарль де Голль був обраний першим президентом П'ятої республіки.

Післявоєнний Париж. Фото Роберта Ларимора Пендлтона

Результатом економічної політики за часів де Голля стало те, що з нульової позначки 1958 року золотий запас Франції зріс до 4,5 мільярдів доларів 1965 року. Франції вдалося не лише повністю розрахуватися зі своїми зовнішніми боргами, а й перетворитися на кредитора. Франк став однією з найстабільніших конвертованих світових валют. Обсяг промислового виробництва зріс на 60 %, а обсяг експорту – на 88 %. Значно підвищився рівень життя населення. За десятиліття президентства Шарля де Голля чисельність французів збільшилась з 45 до 50 мільйонів [4].

Своєрідним був підхід Шарля де Голля до європейського будівництва. Він наголошував, що не вірить у доцільність чи можливість наднаціонального об'єднання, яке вело б до стирання національних особливостей європейських народів, та намагався розробити таку схему економічної співпраці в Європі, яка була б вигідною, насамперед, Франції. Вищість національних економічних інтересів над загальноєвропейськими проявилася 1965 року під час «кризи порожнього стільця», коли де Голль заявив, що Франція залишає Спільний ринок, а вже у січні 1966 року, досягнувши задоволення своїх вимог, Франція повернулася до ЄЕС [5, с. 106 – 107].

Загалом позиція де Голля щодо європейської інтеграції була досить суперечливою і суттєво стримувала її розвиток. Зокрема, він різко критикував діяльність наднаціональних комісій чи органів, які не були б підзвітні національним урядам, називаючи їх «творіннями технократів». Він вважав, що для політичного управління об'єднаною Європою підійшли б комісії у складі делегатів від національних урядів, бо ці люди несуть відповідальність перед своїми громадянами.

Непростими були стосунки Франції часів де Голля із Північноатлантичним альянсом. Прагнення національної величі спонукало генерала домагатися вищого статусу в НАТО, ніж Франція насправді заслуговувала. У вересні 1958 року він пише листа президентові США Д. Ейзенхауеру, в якому пропонує замінити американське домінування в НАТО на трискладовий блок зі США, Великобританії та Франції [6, с. 606]. США, які несли на собі основний тягар Холодної війни та володіли більшістю стратегічних запасів ядерної зброї Північноатлантичного альянсу, не пристали на таку пропозицію. У відповідь Франція стала блокувати всі зусилля США з розбудови НАТО, розпочала активні атомні дослідження за військовою програмою, сформувала автономний від НАТО власний військовий потенціал та, врешті-решт, 1966 року залишила військову структуру Альянсу.

Шарль де Голль став засновником ідеології «голлізму», яка значною мірою визначала пріоритети повоєнного розвитку Франції та впливала на її внутрішню і зовнішню політику.

Найголовнішими постулатами політичної філософії голлізму стали пріоритет національного фактору та абсолютизація сили. Характерною рисою голлізму в міжнародних відносинах була концепція стосовно переваги національних інтересів над політичними, ідеологічними, економічними та іншими як частковими [2, с. 10]. Головними національними інтересами було визначено ствердження національної величі, збереження національної незалежності й суверенітету, забезпечення національної безпеки. У процесі їхньої практичної реалізації здійснювалося завдання посилення ролі та впливу Франції на міжнародній арені.

Ідея щодо переваги національних інтересів у міжнародних відносинах стала теоретичною платформою політики активного зовнішньополітичного націоналізму Франції, зорієнтованого на захист її специфічних національних інтересів. Абсолютизація фактору сили була перенесена на сферу міжнародних відносин. Іміджевим гаслом голлізму став заклик до відновлення «національної величі». Мета зовнішньополітичної стратегії Франції була спрямована на досягнення статусу великої держави зі світовою відповідальністю [2, с. 10].

Голлістський рух не був однорідним на кожному з етапів свого розвитку, але у нього існує і глибока спадкоємність, яка ґрунтується на загальних підходах, властивих голлістам усіх поколінь: сильна виконавча влада на чолі із президентом, який має широкі повноваження; ідея «національної величі», спрямована на захист

інтересів нації; соціально-економічна політика в дусі реформізму, яка повинна забезпечити добробут французького народу; пряма демократія через проведення референдумів із найважливіших державних питань.

У контексті відновлення національної величі Франції після Другої світової війни особливе місце належить ядерній програмі. Ядерна зброя сприймається французькими керівниками не тільки як гарант її національної незалежності, але і як фактор, що забезпечує державі свободу дій у політичному та військовому вимірах.

Французькі лідери розглядають ядерний потенціал своєї держави провідним чинником, який убезпечує свободу в Європі та який спроможний забезпечити європейцям ядерний щит на заміну американського. Можна відзначити сформованість своєрідного національного ядерного націоналізму, що спирається на найважливіші зовнішньополітичні засади П'ятої республіки: досягнення і зміцнення національної безпеки та незалежності, стабілізація міждержавних відносин, балансування між центрами сили, орієнтація на розрядку і подолання протистояння. А процес практичної реалізації даних положень значно зміцнив авторитет Франції у світі [7].

Важливим є аналіз глобальної стратегії та політики Франції в контексті розпаду біполярної системи та розширення НАТО і ЄС на Схід континенту. Після закінчення Холодної війни у Центрально-Східній Європі виник своєрідний вакуум безпеки, що міг призвести до початку нових регіональних конфліктів. Постало питання розширення НАТО на Схід. У той час як США наголошували на потребі заповнити вакуум безпеки, створивши умови якнайшвидшої інтеграції держав регіону до західних політичних, економічних та військових структур, Франція вказувала на недоцільність витрачати значні кошти й ризикувати життям своїх громадян заради захисту країн, що не належать до сфери життєво важливих інтересів Альянсу, наголошувала на відсутності загрози для цих країн з боку Росії та ймовірності спровокувати цю загрозу, посиливши в Росії антизахідні настрої та зміцнивши позиції радикалів [2, с. 15].

Пізніше Франція активізувала співпрацю в рамках НАТО та підтримала процес розширення Альянсу на Схід. Але ця ситуація наочно демонструє наявність особливих франко-російських взаємин, у чому Україна неодноразово мала нагоду переконатися. Сьогодні у Франції також існує переконання, що будь-яке розширення НАТО на пострадянському просторі є контрпродуктивним, оскільки це може призвести до зростання напруженості у відносинах між країнами НАТО та Росією.

Великого значення у контексті реалізації політики національної консолідації у Франції надається проблематиці збереження національної ідентичності, головними аспектами якої є французька мова та культура.

«Французька нація» може бути визначена через її історію, культуру, мову, територію, а також через бажання жити разом на основі республіканських принципів свободи, рівності, братерства, доповнених принципами світськості, рівності чоловіків та жінок, національної солідарності [8, с. 96 – 97].

Держава проводить жорстку мовну політику, спрямовану на підвищення статусу французької мови не тільки на території країни, але й далеко за її межами. Мовна політика є складовою культурної, освітньої, видавничої, інформаційної та, особливо, національної політики, яка закріплюється законодавчими актами, забезпечує функціонування та вибір мов спілкування, визначає сфери їхнього розповсюдження і застосування. Для французького політикуму та суспільства розповсюдження французької мови в усьому світі є надзвичайно важливим та одним із принципових аспектів зовнішньополітичного курсу.

За спостереженнями французького дослідника Ф. Шарійона, зовнішня політика Франції часів П'ятої республіки характеризується дихотомією розривів і спадковості. Під час зміни президентської влади завжди виникало питання, чи сформулює новий господар Єлисейського палацу інший дипломатичний курс, чи буде дотримуватися тих же підходів та ідей, що і його попередник. Із часів Шарля де Голля кожен із президентів по-своєму вирішував цю дилему,

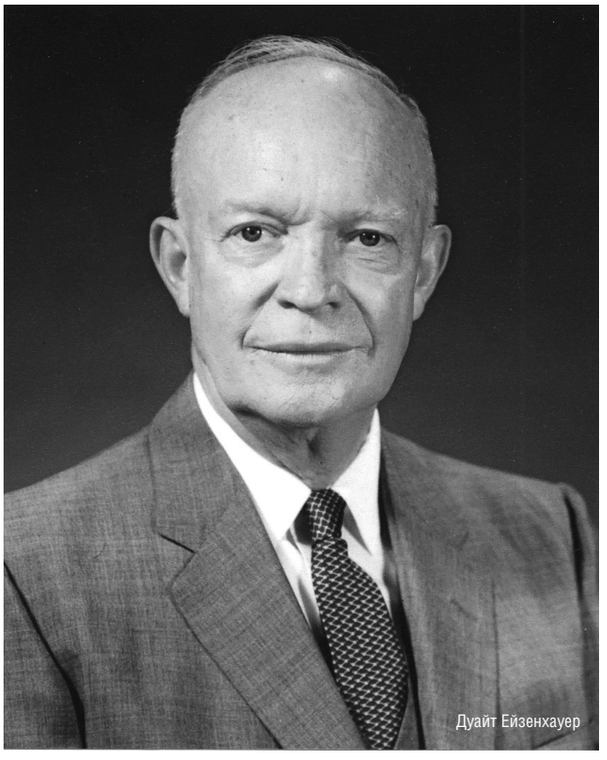

Дуайт Ейзенхауер

здебільшого зберігаючи спадковість за найбільш принциповими і стратегічними питанням, привносячи щось нове у деталях та тактиці їхньої реалізації [9, с. 46 – 47].

У цьому сенсі заслуговує детального аналізу діяльність новообраного президента Франції Еммануеля Макрона. Загалом його політична програма розрахована на подальшу глобалізацію економіки Франції, поглиблення європейського та євроатлантичного співробітництва, посилення регіонального лідерства Французької Республіки. Відмінними рисами стилю нинішнього президента є надзвичайно високий темп дипломатичної діяльності, що проявляється у великій кількості міжнародних візитів і зустрічей, та зростаюча ініціативність зовнішньої політики. Водночас зовнішньополітичні цілі Е. Макрона характеризуються певною суперечністю: слідування національним інтересам поєднується із захистом ліберальної демократії в усьому світу; автономність країни на міжнародній арені пов'язується із прагненням до зміцнення європейської та євроатлантичної солідарності; бажання розвивати особливі стосунки із Російською Федерацією сусідить із жорсткою критикою її агресивної політики.

Особливістю дипломатії Е. Макрона є прагнення стати модератором у будь-якій конфліктній ситуації на міжнародній арені та готовність вести переговори з усіма світовими лідерами, що фактично є виграшною позицією, але у діях і заявах французького президента не завжди прослідковується логіка та чітка послідовність.

Наприкінці серпня 2019 року на щорічній зустрічі з послами президент Е. Макрон виголосив промову, в якій запропонував нове стратегічне бачення зовнішньополітичних пріоритетів Франції. Він констатував крах світобудови, який спостерігається одночасно в безпеці, політиці та економіці. Кількість збройних конфліктів зростає, провідні країни дедалі більше керуються власними цілями, ринкова економіка перестала бути справедливою. Технологічний прогрес тільки поглибив диспропорції розподілу благ. Екологічні зміни ще більше загострюють проблеми. Світ, яким його бачить Е. Макрон, рухається до нової американсько-китайської біполярності. Причому розслаблена та аморфна Європа на додачу виявилася ще й зоною американсько-російського протистояння [10].

Французький президент визначив основні напрями, рухаючись якими Франція може досягти своєї великої мети. Передусім, – це взяття на себе ролі «балансуючої сили», здатної принести вирішення глибинних проблем світобудови. Мова йде про залучення Росії до Західного

Єлисейський палац

світу на противагу її підкоренню Китаєм. Якщо тільки Росія вирішить конфлікт з Україною, вона може стати повноправним партнером Заходу на кращих умовах, ніж це обіцяє Китай. По-друге, посилення «європейського суверенітету» на противагу націоналізму. По-третє, формування оновленого партнерства з країнами Середземномор'я та Африки. По-четверте, активізація міжнародних зусиль Франції у багатосторонніх форматах в інтересах глобального розвитку. По-п'яте, розвиток нового інструментарію зовнішньої політики Франції. Дипломатія має діяти спільно із секторальними професіоналами і громадянським суспільством [10].

Слід відзначити неоднозначне сприйняття таких пропозицій французького лідера багатьма експертами як в Україні, так і за її межами – особливо у контексті його намірів умиротворення Росії як країни-агресора: «Діалог заради діалогу – без принципів і конкретних цілей – це слизька доріжка назустріч інтересам Кремля». Франція вже проявила себе у цьому питанні, доклавши зусиль до повернення Росії в ПАРЄ у червні 2019 року. А під час зустрічі з послами у серпні 2019 року Е. Макрон пішов ще далі, звільняючи РФ від будь-якої відповідальності за заморожені конфлікти на пострадянському просторі. Тому просування Францією діалогу з Москвою без будь-якої самодисципліни чи попередніх умов означає задоволення незаконних інтересів Росії. Головна небезпека полягає у тому, що подібна позиція Франції ослаблює захист таких союзників Заходу як Україна й Грузія та може спонукати РФ до посилення агресії щодо цих країн.

Позитивно оцінюючи повоєнний розвиток Франції, кому окремо слід зупинитися на проблемах внутрішнього та зовнішнього розвитку цієї країни.

1. Франція повоєнного періоду характеризується суперечливою і непослідовною економічною політикою. Після Другої світової війни у своєму економічному розвитку країна пройшла етапи як екстенсивного, так й інтенсивного зростання, переходячи від політики «дирижизму» і націоналізації до приватизації та соціально орієнтованої ринкової економіки. Можна зробити висновок про невідповідність глобальних геополітичних прагнень Франції її економічним можливостям. Так, за даними Світового банку 2018 року Франція займала сьоме місце у рейтингу країн за розміром ВВП та десяте місце у рейтингу країн за розміром ВВП за паритетом купівельної спроможності. За індексом глобальної конкурентоспроможності Франція посідає 21-ше місце у світі. Державний бюджет країни протягом останніх сорока років є дефіцитним. 2015 року дефіцит склав 83 млрд євро, що відповідало 3,6 % ВВП. Французька податкова система є досить складною, з високими граничними ставками, адміністративними витратами та великою кількістю місцевих податків. Рівень бізнес-витрат на НДДКР у Франції відносно низький порівняно з іншими розвинутими країнами. Зовнішньоторговельний баланс протягом останнього десятиріччя є дефіцитним і складав 2015 року 78,4 млрд доларів США.

2. Прорахунки в економічній політиці призвели до накопичення серйозних проблем у соціальній сфері, що знайшло своє втілення у протестах «жовтих жилетів». Поширення протестного руху, зростання насильства та неспроможність уряду дієво на це реагувати нанесли серйозного удару по репутації президента Е. Макрона та його лідерських амбіціях.

3. Лідерські прагнення сучасної Франції не знаходять належного втілення на міжнародній арені. Німецько-французькі відносини втратили позитивну динаміку, що призводить до послаблення впливу обох країн. Енергійне бажання знову відігравати провідну роль на континенті, яку Франція втратила на користь німців із часу возз'єднання Німеччини та розширення ЄС на Схід, залишається недосяжним. Пропозиції щодо реформування ЄС поки що не знаходять належного схвалення, що підштовхує Францію до автономних дій та активізації середземноморського й африканського напрямків її політики, які так само важко назвати успішними. Незважаючи на докладені зусилля, Франція не змогла зміцнити свої позиції на Близькому Сході та в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Непросто складаються відносини із США, досить суперечливо відбувається франко-російська співпраця, не дивлячись на намагання Е. Макрона повернути РФ до Великої сімки та надати інші преференції. Та й наполегливе прагнення вирішити українсько-російський конфлікт шляхом примушення до поступок Україну, замість тиску на російського агресора, навряд чи зміцнить лідерство Франції на європейському континенті.

4. Під великою загрозою перебуває національна ідентичність французького народу, якщо виходити з класичного європейського розуміння сутності цього терміну. Непродумана імміграційна політика, абсолютизація ідеології мультикультуралізму, толерантності, політкоректності, максимальної поблажливості стосовно національних, релігійних і сексуальних меншин призвели до руйнування традиційних підвалин французького суспільства. За деякими оцінками Франція має всі шанси стати першою в ЄС мусульманською країною. Уже зараз, за даними МВС Франції, кількість іммігрантів у країні разом із нелегалами складає більше ніж 10 % населення та становить приблизно 12 млн осіб (з них сім мільйонів – натуралізовані громадяни). Значна кількість мусульман та їхня активізація у суспільному житті Франції породили конфлікти

на релігійному та культурному ґрунті. Складно відбувається інтеграція мігрантів до французької спільноти через відмову від прийняття ними європейських цінностей.

Перед Францією стоїть складне завдання, яким чином, враховуючи негативні демографічні тенденції та постійне зростання кількості мусульман у державі, зберегти національну ідентичність французів та не втратити лідируючі позиції в арабському світі.

Що стосується відносин між Україною і Францією, то протягом довгого часу вони мали обмежений характер, оскільки головні пріоритети французької зовнішньої політики більше стосувалися південного, а не східного напрямку. Водночас на Сході французькі інтереси, передусім, були зосереджені на Росії. Україна, зі свого боку, з моменту набуття незалежності була непослідовною у розвитку своїх відносин із країнами ЄС, зокрема і з Францією. Проте за останні роки наші країни розвинули нові напрямки співпраці, особливо в «нормандському форматі». Важливість Франції для України важко переоцінити, оскільки Франція підтримує український суверенітет та є визначальним гравцем європейської безпеки. Проте політика Франції стосовно України залишається обмеженою через відсутність чіткої позиції та наявність проросійського політичного і бізнес-лобі.

Варто погодитися з українськими експертами, які вважають, що Україна може підвищити свій авторитет у Франції, якщо позиціонуватиме себе як «країна рішень», а не як «захисник європейської ідентичності від Росії». Позитивний меседж має стати невід'ємною складовою комунікаційних зусиль української влади у часи, коли її критикують за недостатній темп реформ і скромні результати у боротьбі з корупцією.

Аналіз політики національної консолідації Франції після Другої світової війни переконливо демонструє, що держава, яка претендує на суб'єктність у міжнародних відносинах, має бути цілісною та сильною зсередини. П'ята республіка у Франції стала найстабільнішим політичним режимом в історії цієї країни. Виконавча влада активно співпрацює з Національними зборами, введено обмеження, які збалансували повноваження президента, сформовано суспільний консенсус щодо домінування національних інтересів над політичними, економічними, ідеологічними, партійними тощо. Ідеологія голлізму, пройшовши певні трансформації, пропагує цінності ліберальної демократії, вільного ринку, визначає пріоритетами розвитку європейську інтеграцію та активну участь у процесах глобального розвитку. Водночас сучасна Франція має цілий ряд невирішених проблем у внутрішній та зовнішній політиці.

Повоєнний французький досвід політики національної консолідації виглядає корисним і для України. Історичний розвиток Французької Республіки наочно демонструє, що лише та країна, яка неухильно відстоює власні національні інтереси та не йде на поступки суперникам у принципових питаннях, може зберегти національну незалежність і суверенітет, гарантувати національну безпеку та стати впливовим суб'єктом міжнародних відносин. В історичному контексті важливим є французький досвід компенсації своєї відносної фінансово-економічної слабкості шляхом активізації широкого арсеналу методів зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені через маневрування та максимальне використання політичних, ідеологічних, моральних та інших резервів, що спроможні надати державі вплив, більший від того, на який вона реально може розраховувати. У цьому сенсі голлізм є певним взірцем концепції переходу від залежного стану до національного піднесення.

Олександр ДЕМЕНКО,
кандидат політичних нук, доцент,
в.о. вченого секретаря Державної установи
«Інститут всесвітньої історії
НАН України»

Список використаних джерел:

1. Шморгун О. Досягнення національної єдності: французька модель. 21.10.2016. – [Електронний ресурс]: https://hvylya.net/analytics/history/dosyagnennya-natsionalnoyi-yednosti-frantsuzka-model.html

2. Лозовицький О. Чинник глобального лідерства США у формуванні військово-політичної та оборонної стратегії Франції: автореф. дис. … канд. політ. наук. – Київ, 2001. – 26 с.

3. Лук'янюк В. Шарль де Голль – президент П'ятої французької республіки. 17.04.2012. – [Електронний ресурс]: https://www.jnsm.com.ua/h/1221M/

4. Каспрук В. Шарль де Голль – зодчий величі Франції. 20.06.2013. – [Електронний ресурс]: https://viktorkaspruk.wordpress.com/2013/06/20/шарль-де-голль-зодчий-величі-франції/

5. Сипко Б. «Європа європейська» у візії Шарля де Голля (за матеріалами фонограм офіційних виступів). – [Електронний ресурс]: http://eustudies.history.knu.ua/wp-content/uploads/2016/09/8_Sypko.pdf

6. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших часів / Ж.-Б. Дюрозель ; [пер. з франц. Є. Марічева, Л. Погорєлової, В. Чайковського]. – К. : Наука, 1995. – 835 с.

7. Чекаленко Л.Д., Кудряченко А.І. Головні складові ядерної безпеки Франції. – [Електронний ресурс]: http://elibrary.ivinas.gov.ua/337/1/yaderbezp2016-5-15.pdf

8. Кочубей Л. Сучасні особливості зовнішньої політики Франції в умовах модернізації // Наукові записки ІПЕНД. – 2013. – Випуск 1(63). – С. 93 – 113.

9. Чихачев А.Ю. Внешняя политика современной Франции: особенности дипломатического стиля президента Э. Макрона // Вестник Поволжского института управления. – 2018. – Том 18. – №3. – С. 46 – 52.

10. Їжак О. Доктрина Макрона // Дзеркало тижня. – 7 – 13 вересня 2019. – Випуск № 33.

УДК 94:327+316.422(560)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ТУРЕЧЧИНИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Summary

The article is an attempt to analyse the essence and main stages of the development of the Turkish model of social and political modernisation in the context of evaluation of its experience in formulation of contemporary development strategy for Ukraine. The author explores the particularity of the contemporary period of modernization changes in Turkey, main problems of Ukrainian-Turkish cooperation for the strategic perspectives.

Keywords: *Turkey, model of social and political modernisation, Ukraine, experience*

Офіційний візит Президента України В. Зеленського до Турецької Республіки 7 – 8 серпня 2019 року та його результати ще раз переконливо продемонстрували значущість для України нашого південного сусіда, з яким наша країна має кількасотрічну історію непростих і разом з тим таких надзвичайно важливих сторінок спільних відносин. Сьогодні Туреччина перетворилася на впливового світового гравця, що входить до Великої двадцятки, маючи 16-ту за обсягом економіку в світі та шосту за обсягом у Європі, що дозволило їй стати одним із найвпливовіших регіональних лідерів як у Причорномор'ї, так і в регіоні Близького Сходу.

Абсолютно логічними є великі сподівання нової української влади на широке використання економічного та інвестиційного потенціалу Туреччини у реалізації тих глибоких перетворень, яких так потребує Україна, та у забезпеченні її територіальної цілісності, повернення анексованих та окупованих територій [1]. Також, не менш важливим, є осмислення для української сторони того величезного досвіду, набутого Туреччиною у своїй суспільно-політичній модернізації за майже 100-літню історію існування сучасної турецької держави.

Суспільно-політична модернізація Туреччини від початку її впровадження й донині пройшла через декілька етапів, кожний з яких відповідав тим головним завданням, що поставили перед країною її керманичі, та тим змінам, які відбувались у самому турецькому суспільстві, а також у геополітичному балансі сил на світовому та регіональному рівнях. Початок становлення турецької моделі модернізації пов'язаний з тими революційними перетвореннями, які привели до влади у жовтні 1923 року

творця Турецької Республіки Мустафу Кемаля Ататюрка. К. Ататюрк так сформулював свої головні завдання: «… наші устремління спрямовані на те, щоб створити у Туреччині сучасну, тобто західну, політичну систему» [1, с. 54]. До програми модернізації «Шість стріл Ататюрка» належали такі принципи перетворень як республіканізм, народність, етатизм, лаїцизм, що відповідали європейському політичному процесу та сприяли зближенню із Заходом. Політична модернізація була заснована на принципах світськості, тюркізму, республіканізму, європеїзації та мала своїм наслідком ліквідацію султанату (1922 р.), створення республіки (1923 р.), скасування халіфату (1924 р.). 1925 року під заборону підпали ордени дервішів і була реалізована нова система освіти, яка грунтувалася на європейських світських традиціях, 1926 року турецькі жінки отримали рівні права з чоловіками, 1928 року була проведена реформа турецької мови, в результаті якої здійснився перехід з арабської на латинську писемність, створену на основі латинської мови, а релігія була офіційно відділена від держави. Незважаючи на те, що ці зміни прийнято вважати секуляризацію, фактично мусульманське духовенство не було відчужено від державної вертикалі – воно було до нього інтегровано: муфтії отримали статус державних службовців, а зміст їхніх проповідей узгоджувався з органами державної влади.

Мустафа Кемаль створив парламентську систему, і навіть тоді, коли сам Кемаль став Президентом Турецької Республіки, парламент (междліс) формально залишався єдиним центром влади в Туреччині. Тож виникнення турецької незалежної держави було нерозривно пов'язане із впровадженням так званого «кемалістського проекту», який наполегливо і послідовно втілював у життя засновник Турецької Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк та який базувався на синтезі республіканізму, націоналізму й секулярної модернізації [3, с. 58]. Основною причиною масштабної суспільно-політичної модернізації Туреччини була необхідність збереження країни як суверенного політичного а́ктора на міжнародній арені у межах ареалу проживання етнічних турок – основним джерелом суспільно-політичних перетворень став передовий європейський досвід. Мустафа Кемаль запровадив шлях екстенсивних вестерністських перетворень, здатних протягом короткого історичного періоду зменшити рівень дивергенції між Туреччиною та країнами-лідерами світового розвитку. З часом інституційно закріплюється вектор на інтеграцію держави до спільного європейського проекту, кульмінаційним виявленням чого стала заявка Туреччини на вступ до ЄС 1987 року.

Основними змінами в рамках турецької моделі суспільно-політичної модернізації стало виникнення Туреччини як суб'єкта міжнародного права, масштабна вестернізація, перехід мови з арабської в'язі на латиницю, секуляризація та модернізація економіки. Довгостроковими наслідками імплементації реформ Ататюрка стали створення визнаної у світі світської європейської держави, яка відіграє визначальну роль у таких регіональних форматах як ОБСЄ, Рада Європи, НАТО та інших.

1947 року наступник Ататюрка Ішмен Іньоню прийняв рішення про відхід від однопартійної системи – тим самим закінчилось авторитарне правління Республіканської Народної партії: до влади 1950 року прийшла Демократична партія. Саме за демократів Туреччина остаточно відмовилася від минулого нейтралітету: ввійшла до НАТО, почала переговори про євроінтеграцію, запустила ліберальні реформи, почалась лібералізація релігійних мусульман. Водночас період політичного розвитку Турецької Республіки протягом 1960 – 1990 років відзначався крайньою нестабільністю: країна пе-

режила чотири військові перевороти (1960, 1970, 1980 та 1997 роки), під час яких армія безпосередньо втрутилася у політику, щоб не допустити відходу Туреччини від моделі розвитку, закладеної Ататюрком. Цей факт засвідчив найголовнішу проблему так званого «пост-Ататюркового кемалізму», який виявився нездатним забезпечити мирний характер розвитку країни в умовах постійного тиску внутрішніх та зовнішніх конфліктних чинників. Турецьке суспільство фактично поділене на «білих турків» (урбанізована республіканська секулярна еліта – опора й соціальна база Республіканської Народної партії) і «чорних турків» (консервативні мусульмани Анатолії). Починаючи з 1970-х років до великих міст країни масовим потоком хлинули жителі з анатолійської провінції, і вже у 1990-ті роки «чорні турки» перестали бути маргіналами, а їхні консервативні цінності стали широко розповсюджуватись у суспільстві. Вирішальну роль відіграло стрімке піднесення турецького малого і середнього бізнесу, що базується в Анатолії і сповідує відверто ісламські цінності («ісламський кальвінізм»). Партії з проісламською консервативною програмою не тільки виходять з маргінесу, але й серйозно прагнуть потрапити до влади, використовуючи доступні та повністю демократичні інструменти [4].

Такі політичні партії як Партія Вітчизни на чолі з Тургутом Озалом, який сформував однопартійний уряд та приступив 1983 року до реалізації широкомасштабної програми лібералізації економіки, впровадження законів вільного ринку, заохочення експорту, скорочення ролі держсектору, а згодом 1996 року – Партія благоденства Ноджметтіна Ербакана, не лише досягли значних успіхів у розбудові сучасної економіки і перетворили Туреччину на сучасну індустріальну країну, а й стали демонструвати свою приналежність до мусульманського світу. Саме Тургут Озал, який був у різні роки радником, заступником прем'єр-міністра, прем'єр-міністром, а протягом 1983 – 1993 років – другим цивільним президентом Турецької Республіки, виступив як автор доктрини тюркськсько-ісламського синтезу, був твердо переконаний, що іслам і демократія сумісні, і що мусульманська країна може бути демократичною, освіченою та прогресивною [5]. 1996 року ісламістська Партія благоденства виграла парламентські вибори, а її лідер Неджметін Ербакан став першим проісламським прем'єр-міністром. Саме в цій партії розпочав свою політичну діяльність нинішній президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган, який 1994 року став головою стамбульського відділення партії. 1997 року внаслідок чергового військового перевороту уряд Ербакана розпустили, Партію благоденства заборонили, а Ердогана посадили до в'язниці.

Наприкінці 1990-х та на початку 2000-х років у Туреччині урядова криза переросла у гостру соціально-політичну. Вкрай високі темпи інфляції, зростання безробіття, призупинення приватизації,

Реджеп Таїп Ердоган

скорочення обсягів іноземних інвестицій, неспроможність урядової коаліції дійти згоди з цілої низки першочергових питань, курдська проблема, іракська криза, погіршення відносин з ЄС привело у кінцевому підсумку до зростання проісламських сил. Цілком закономірним став успіх новоствореної Партії справедливості і розвитку Реджепа Таїпа Ердогана на парламентських виборах 2002 року. Програма Партії справедливості і розвитку (ПСР), запропонована суспільству, поєднувала в собі елементи поміркованої ісламської риторики, прагматичної кейнсіанської економіки, жорсткої фінансової політики, проголошення вступу до ЄС незмінним пріоритетом та заяви про збереження традицій, проголошених Кемалем Ататюрком. ПСР позиціонувала себе як консервативно-демократична.

Нова версія «турецької моделі» суспільно-політичної модернізації, яка затвердилась на початку 2000-х років, стала синтезом двох попередніх мінус тюркізм взірця 1990-х років. Представляючи собою світську демократичну систему, вона мала повагу до ісламських цінностей, соціально-орієнтовану державну політику і ринкову економіку. Однак вона виявилась вкрай персоніфікованою і зав'язаною на популярності, яка мала тенденцію до зростання, особисто Ердогана і ПСР [5].

Необхідно зазначити, що довготривалі лідерські позиції правлячої ПСР на чолі з Ердоганом перетворили Туреччину на сучасну високотехнологічну й розвинену державу, яка впевнено займає провідні позиції у Черноморько-Каспійсько-Близькосхідному ареалі. 2013 року Ердоган, який обіймав на той час посаду прем'єр-міністра, презентував амбітний стратегічний план розвитку – «Бачення – 2023», приурочений до 100-річного ювілею Турецької Республіки. Згідно з цим планом Туреччина має ввійти до десятки найрозвиненіших країн світу.

Однак із часом у країні посилювались авторитарні тенденції в управлінні державою, готувались і впроваджувались поправки до конституції країни (референдуми 2007, 2010 та 2017 років), спрямовані на відсторонення від влади і запобігання у подальшому приходу до влади військових (що, до речі, збігалось із вимогами ЄС і, в той же час, дозволяло керівництву країни позбутися стримуючої сили військових у деяких аспектах розбудови країни), суттєве зниження можливості судової системи (яка спирається на принципи лаїцизму), закриття релігійних політичних партій, що мало дозволити перетворити Туреччину з парламентської на президентську республіку. Після спроби державного перевороту 15 липня 2016 року зазначені тенденції щодо перетворення Туреччини на суперпрезидентську республіку отримали значне прискорення. За результатами референдуму 2017 року Туреччина стала президентською республікою з майже необмеженими повноваженнями глави держави. Скасована посада прем'єр-міністра, значно розширені повноваження глави держави, якого наділено всією повнотою виконавчої влади, президент отримав право призначати віце-президента, міністрів, частину членів колегії судів і прокурорів. Потрібно зазначити, що така концентрація влади в руках президента і його команди викликана, передусім, тими надзвичайно серйозними внутрішніми і зовнішніми викликами, що постали сьогодні перед Туреччиною. Насамперед, це значне загострення курдської проблеми, відновлення збройного протистояння з бойовиками Курдської робітничої партії, яку в Туреччині розцінюють як терористичну організацію, поява ІДЛ, важкі для Туреччини наслідки із майже чотирма мільйонами сирійських біженців на її території, втягнення Анкари до безпосередньої участі у збройному форматі до сирійського конфлікту тощо – все це вимагало повернення стабільності та посилення державного механізму. Вихід вбачався у тому, щоб замінити неефективну парламентську систему в умовах геополітичних та регіональних викликів на систему сильної президентської влади.

Мустафа Кемаль Ататюрк

Сьогодні точиться достатньо жвава дискусія стосовно намірів Ердогана та його уряду: чи є вони ісламістами, чи мрійниками стосовно неоосманізму із величезною ностальгією за минулим та із планами повернення контролю за колишніми територіями? Чи перебільшується це питання в устах його опонентів як у самій країні, так і за її межами: особливо в ЄС, який запекло чинить опір намірам Туреччини щодо її членства в цій організації – нинішній уряд ПСР висловлює велику любов до національної історії та до часів створення Ататюрком сучасної Турецької Республіки. На одній із церемоній 2016 року Ердоган заявив, що він відмовляється розглядати «історію турецького народу лише з 1919 р., оскільки у нього тисячолітня цивілізаційна історія. …хто навіть пропускає наші останні 200 років, навіть 600 років разом із перемогами та поразками і «стрибає» прямо із старої турецької історії до Республіки – той ворог нашого народу і держави» [6].

На думку переважної більшості фахівців, сучасна Туреччина переживає еволюцію від кемалістських цінностей секуляризму та «зовнішньополітичної стриманості» до орієнтирів «неоосманського» відродження. Найбільш політичними проявами такої політики стала відкрита героїзація султанів «Великої Порти» у низці кінофільмів та серіалів, а також військова присутність Туреччини у Сирії та Іраку, що розглядається як складова «османського геополітичного простору». Втім, на нашу думку, значна частина європейських та російських фахівців перебільшують вплив неоосманізму, а тим більше – масштабів відродження політичного ісламу та поширення його впливу на турецьке суспільство. Туреччина сьогодні залишається на фундаменті та принципах Мустафи Кемаля Ататюрка як світська держава: всі її інститути, конституція, закони залишаються секулярними.

Інша справа, що, дійсно, після спроби державного перевороту 15 липня 2016 року посилилась тенденція до політичної делібералізації, авторитарності режиму Ердогана. Після президентських виборів 2018 року Реджеп Ердоган ще більше зміцнив свої позиції, отримавши повноваження президента, прем'єр-міністра, верховного головнокомандувача. Влада у Турецькій Республіці стала занадто персо-

ніфікованою і багатьма дослідниками визначається як «султанізм».

Разом із тим, протягом останнього року, створена Реджепом Таїпом Ердоганом система фактично одноосібної влади зазнала відчутних ударів під час місцевих виборів протягом березня – червня 2019 року. Правляча Партія справедливості і розвитку програла вибори у найважливіших містах країни – Стамбулі, Анкарі, Ізмірі, Анталії, Адані, причому у самій столиці – повторно. Опозиція відтак контролює міста, які виробляють 70 % турецького ВВП. Дев'ять з десяти найбільших міських конгломератів управлятимуться опозицією [7].

Головними чинниками такого розвитку подій стали, по-перше, значне погіршення соціально-економічної ситуації в країні, коли турецька ліра втратила більше ніж 30 % своєї вартості, а ціни на основні товари зросли в середньому в два – чотири рази.

По-друге, жителі визначальних турецьких міст тим самим висловили своє невдоволення як існуючими авторитарними тенденціями в Туреччині, так і неприхованим популізмом правлячої верхівки країни, нагнітанням страхів, поступками ворогам. Показовим є й те, що протягом останнього часу такі відомі турецькі політики як Абдулла Гюль, Ахмет Давотоглу, Алі Бабаджан перейшли до відкритої опозиції до Ердогана і заявили про створення нового політичного проекту.

Тож перед нинішнім президентом Туреччини, який протягом останніх 17 років міцно тримав кермо управління країною, демонструючи сильну

Тургут Озал

волю, твердий характер та визнану всіма харизму, постали надзвичайно складні виклики. Йому потрібно за короткий час представити турецькому суспільству програму невідкладних заходів, спрямованих на оздоровлення економіки країни, значно оновити та посилити керівництво Партії справедливості і розвитку, надати їй нового дихання й розробити шляхи таких корінних перетворень у системі влади, які оптимальним чином відповідали б потребам сучасного етапу країни.

Для України є дуже важливим досвід Турецької Республіки у проведенні суспільно-політичної модернізації, вміння відстоювати та просувати національні інтереси держави на світовій арені у нинішніх складних умовах зовнішньополітичної та безпекової турбулентності.

Передусім, цей досвід переконливо засвідчує, яку колосальну роль в історії того чи іншого народу

Ішмен Іньоню

на його переломних етапах історії відіграє особистість лідера – вождя, з ім'ям якого нерозривно пов'язана історія успіху та перемог. У турок були такі імена як Мустафа Кемаль Ататюрк, Тургут Озал – врешті, Реджеп Таїп Ердоган. Але українці ще не дочекались протягом більш ніж столітньої своєї останньої історії таких прізвищ. Тому так актуально й донині звучать пророчі слова Тараса Шевченка:

…Коли
Ми діждемось Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось – таки колись. [8, с. 258 – 260].

Історичний досвід суспільно-політичної модернізації Туреччини ще раз доводить необхідність ретельної проробки довгострокової програми всебічних перетворень країни на кшталт турецького Hedef 2023 («Бачення – 2023»). Сучасна Україна й донині не має подібної програми всебічної модернізації.

Останній офіційний візит до Турецької Республіки Президента України Володимира Зеленського та його результати додають вагомих сподівань на те, що за нових історичних умов нинішня влада всерйоз візьме на озброєння свого зовнішньополітичного курсу Чорноморську концепцію відомого українського громадського діяча й науковця Юрія Липи, яку він оприлюднив ще 1940 року та яка націлює Україну на формування союзу причорноморських країн із гідним місцем у ньому для самої України, а також той великий історичний досвід цілої низки славетних українських гетьманів, які вбачали в Туреччині надійного союзника у справі відстоювання нашої незалежності. Хочеться відзначити, що на початку незалежності України Турецька Республіка бачила її як партнера у сфері запобігання посиленню впливу Росії у Чорноморському регіоні, однак нездатність української влади оцінити рівень російської загрози, серйозні помилки, допущені в політиці, яку українська влада проводила в Криму, призвели до його анексії Росією 2014 року та певної переорієнтації Туреччини на більш активну та сильну в економічному та військовому плані Російську Федерацію. Водночас надзвичайно важливою для України у боротьбі з анексією Криму та за його деокупацію й реінтеграцію з Українською державою є принципова і тверда позиція Туреччини щодо територіальної цілісності України та української приналежності Криму.

В'ячеслав ШВЕД,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу історії країн Азії та Африки
Державної Установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Наталія МХИТАРЯН,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії країн Азії та Африки Державної
Установи «Інститут всесвітньої історії
НАН України»

Список використаних джерел:

1. Ви інвестуєте в Україну, я захищаю ваші інвестиції – Президент запросив турецький бізнес до співпраці [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.president.gov.ua/news/vi-investuyete-v-ukrayinu-ya-zahishayu-vashi-investiciyi-pre-56781
2. Кемаль Ататюрк. Избранные речи выступления / пер. с тур., редакция и вступитальная статья проф. А. Ф. Миллер. – М:Издательство «Прогресс». – 1966. – 440 с.
3. Ünter H. Akin The Forgotten Secular Turkish Model. Turkey, Past and Future / Middle East Quarterly, Winter. – 2013, pp. 57 – 64
4. Parker M. Remembering Tyurgut Ösal and his legasy / Daily Sabah. – 2018, 24.04
5. Shlykov P. The «Turkish Model» in Historical Perspective [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://eng.globalaffairs.ru/number/The-Turkish-Model-in-Historical-Perspective-19613
6. Vision 2023: Turkey and the Post Ottoman anniversary [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.middleeastmonitor.com/20180212-vision-2023-turkey-and-the-post-ottoman-anniversary/
7. Ülgen Sinan. Erdogan Loss in Istambul Could Transform Turkish Politics / Carnegie Europe [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://carnegieeurope.eu/2019/06/24/erdo-s-loss-in-istanbul-could-transform-turkish-politics-pub-79375

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ «ПОЛЬСЬКОСТІ» СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В КОНЦЕПЦІЯХ ІНКОРПОРАЦІЇ ТА ФЕДЕРАЛІЗМУ

ЧАСТИНА ІІ

Для С. Ріпецького, теоретика польського федералізму, українсько-польський конфлікт був однією з найсерйозніших проблем, з якою він зіткнувся після повернення з Магдебурга і прийняття влади від Регентської ради. Заявивши про відсутність угоди з русинами, він постановив: «…єдиний вихід полягає у створенні у Східній Галичині, зайнятої нашими військами, військової окупації» [1]. Окупація, на його думку, дозволяла відкласти неготові до остаточного врегулювання політичні справи, а тому наголошував, що обов'язком поляків є відбити Львів і захистити це місто від зазіхань українців. Причини війни він почав вбачати не у прагненні українців мати свою «вільну державу і волю», а в тому, що Польща не захопила свого часу більшу частину Галичини, а це, на думку політика, спонукало русинів на вільних землях до війни із Польщею [2]. Тобто Ю. Пілсудський вважав єдиним засобом припинення конфлікту військову окупацію цієї території, припинення спроб українсько-польського порозуміння щодо Львова, при необхідності – звернення за допомогою до держав Антанти. Після завершення українсько-польської війни, в якій українці зазнали поразки, 1919 року поляки окупували Східну Галичину, зокрема Дж. Решетар розкрив причини цього, зауважуючи: «…не дуже бажали, а подекуди були противниками надати військову допомогу українцям, так В. Вільсон вимагав від поляків припинити військові дії на території Східної

Галичини або відмовитися від участі у Мирній Конференції. …країни-переможниці лише санкціонували подальшу ескалацію конфлікту» [3]. Однак все ж потрібно не забувати, що існувала програма, запропонована президентом США В. Вільсоном з приводу майбутнього народів Австро-Угорщини, про яку С. Ріпецький зауважив наступне: «Ідеї і пляни президента В. Вільсона свідчили про рішучу постанову здійснити право самовизначення на українських землях, що знаходилися під пануванням Австро-Угорщини» [4].

До 1921 року Ю. Пілсудський наголошував на тому, що: «…кордонів 1772 року відновлювати не буду, як колись бажав. Польща не потребує цих земель... Іншого немає, як спробувати створити самостійну Україну. Польща і Україна пережили тяжку неволю, постійні переслідування були долею обох країн. Здобувши свободу, ми допомагаємо здобути її Україні [...]. Буду щасливий, коли не я, скромний слуга свого народу, а представники польського і українського парламентів знайдуть спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі підношу клич: хай живе вільна Україна». Це на відміну від позиції Р. Дмовського говорить про те, що політик дивився на українське питання всебічно, джерела руської справи він бачив у Києві. Він був готовий навіть відмовитися від східної частини Східної Галичини попри думку переважної більшості польського суспільства. У настановах своїм посланцям на мирну конференцію навіть заявив, що «…не варто йти занадто далеко проти українців», а тому його подальші спроби укласти угоду з групою галицьких українців свідчать про те, що він усвідомлював значення небезпеки міжетнічної конфронтації українського та польського народів. У переговорах із польськими політиками він підкреслював необхідність такої угоди, незалежно від майбутнього статусу Східної Галичини. Прихильники Ю. Пілсудського бачили вирішення галицької проблеми у залученні галицької української інтелігенції до будівництва української держави та її експансії на схід. Отже, українська держава у конфлікті з Росією природно прийшла б до угоди з Польщею.

Після проголошення польської держави розпочалась пропаганда політики федералізму, вона здійснювалась через армію і полягала у розповсюдженні ідей розширення меж польської державності на основі асиміляції підкорених народів. Значних масштабів набула ця політика й у, власне, Польщі, де значної уваги надавалося патріотичному вихованню молоді – як польськомовної, так і україномовної, внаслідок чого у Східній Галичині виникла т.зв. «політика доконаних фактів», що загрожувала ускладненням роботи польської делегації на мирній конференції у Парижі. У цій ситуації політик не квапився ухвалювати принципові рішення, очікуючи моменту підписання мирного договору з Німеччиною, що визначав західний кордон Польщі. Заручившись підтримкою Франції та Англії, він принципово змінює своє бачення з приводу майбутнього регіону.

1922 року Ю. Пілсудський почав вимагати від сейму отримати від Ради Амбасадорів постанову про приєднання Східної Галичини до Речі Посполитої, а тому на початку жовтня 1922 року уряд запропонував державам Антанти ухвалений сеймом проєкт воєводської автономії Східної Галичини. А в листопаді того ж року в Східній Галичині відбулися вибори, ще до проведення яких дипломати країн-переможниць наголошували: якщо вони будуть бойкотовані галицькими українцями, то це буде свідчити про акт неприйняття польської влади, а тому польський уряд видав доручення, щоб українське

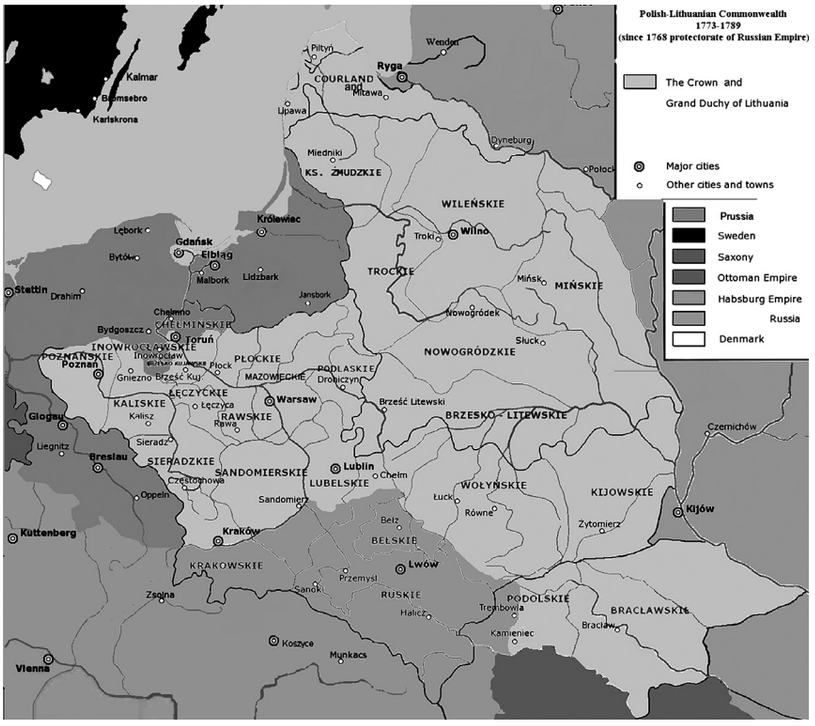

населення Галичини не брало участі в тих виборах: «Для успокоєння населення польський уряд вислав до Галичини кілька дивізій війська і навіть літаки під командою генерала Ю. Галлера, який мав широкі повноваження. Під таким тиском Польща провела вибори, у висліді яких «вибрано» 5 українських послів, ставеників польського уряду» [5].

До 1923 року статус Східної Галичини регулювався міжнародними актами, викладеними на Версальській мирній конференції («Малий Версальський Трактат» про охорону національних меншин від 28.06.1919) та міжнародними договорами, які визначили правовий статус Східної Галичини в межах Польської держави, а тому після 1923 року після офіційної інкорпорації краю урядова політика протягом 1920-х років була спрямована на асиміляцію українців у Польщі.

Можемо погодитися з цією тезою, адже національна польська концепція, що заперечувала право на національний розвиток галицьких українців, вела до міжетнічної протидії етносів та дестабілізації внутрішнього життя країни, її розпаду в кінцевому підсумку. Як зазначав Ф. Нітті: «Польща не була утворена як держава, що гарантує права на національний розвиток етнічних меншин, а тому вона не може довго існувати як одне ціле, адже внаслідок політичного безправ`я велика маса населення конфліктує з державою та не може існувати в ній». Наступним елементом національної концепції «польськості» Східної Галичини стало проведення т.зв. «зміцнення національної присутності» в край. Уряд почав активну асиміляційну кампанію. Зокрема, щоб повністю заперечити факт існування «українського П`ємонту», було змінено офіційну назву краю на «Східну Малопольщу», розпочато активну полонізацію українських освітніх та культурних установ. Відповідно до освітнього закону міністра національної освіти Другої Речі Посполитої С. Грабського (т.зв. Lex Grabski), наслідком якого стало масове закриття українських шкіл, обмежувалася кількість галичан в університетах, використовувалася практика переселення вчителів до території етнічної Польщі, задля їхньої прискореної асиміляції.

Окрім цього чинилися утиски українців в економічному плані, зокрема відповідно до ухвали сейму від 22.09.1922 розпочалася т.зв. політика «осадництва», тобто розподіл земель між польськими колоністами в Східній Галичині – по суті, поверталася політика парцеляції, котра була характерна наприкінці XIX – першої половини XX століть. В. Панейко, оцінюючи ці явища, називав їх «…традиційною політикою метрополії, для якої характерна суспільна, промислова та аграрна експлуатація підданого регіону, адже поляки взяли під контроль усю суспільну роботу, підривають українську освіту, переслідують членів національних товариств, що веде до перетворення її на тюрму галицького українства […]. Воно лише все посилило опір галичан, а старі чвари, що існували до часів австрійського правління в Галичині, нікуди не поділися, а лише укріпили давніші історичні спогади». Отже, оцінюючи негативні наслідки втілення у життя польської національної концепції стосовно Східної Галичини, потрібно зауважити, що вона мала на меті полонізацію краю, заперечувала право галицького українства на творення власної національної автономії і стала, по суті, основною причиною міжнаціональних протиріч у міжвоєнний час.

«Травневий переворот» 1926 року і встановлення режиму «санації» призвели до загострення національного питання в державі, українські політичні партії та організації у ставленні до польської держави еволюціонували від повного невизнання окупаційного характеру влади (1918 – 1923 роки) до вироблення тактики співробітництва із польською адміністрацією та проведенням політики «нормалізації» у середині 1930-х років, що, зі свого боку, свідчило про часткову перемогу концепції Ю. Пілсудського.

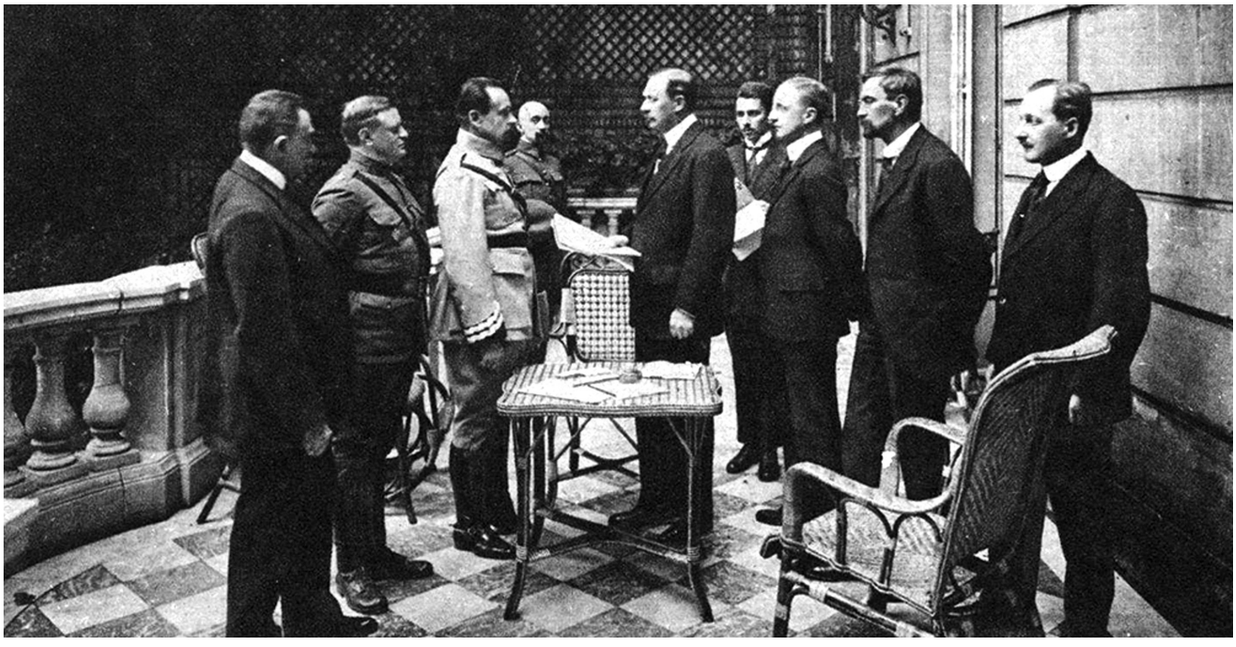

Однак потрібно зауважити, що складність вирішення «українського питання» в Другій Речі Посполитій у 1920-х роках обумовлювалася загальним характером ставлення до української проблеми не лише урядовців, а й польського суспільства загалом, адже вона була незаперечною, а останнє могло й не бажало її помічати. Тому з часом ця проблема припинила розвиватися в руслі культури, економічної та політичної сфери й переросла в збройну боротьбу. Навіть у міжвоєнний час політик обґрунтовував необхідність незалежності Наддніпрянщини, все ж розуміючи неможливість втілення цього в життя, а галицьке українське національне питання позиціонувалося ним як внутрішнє польське, а тому внутрішня політика мала бути спрямованою на інтеграцію східних земель з державою, щоб можливе створення у майбутньому незалежної України не вплинуло на зміну східних кордонів Польщі. Все ж згодом, оцінюючи розмах національного українського руху, політик дещо модифікував свої погляди з більш радикальної позиції, що мала на меті поступову полонізацію краю, до більш поміркованої, спрямованої на нормалізацію українсько-польських відносин у регіоні, про що свідчить спроба 1935 року.

Концепція політичного буття Східної Галичини у баченні прихильників Ю. Пілсудського (т.зв «пілсудчиків») складалася з «політики державної асиміляції» населення краю. Упродовж міжвоєнного періоду пілсудчики сформулювали дві концепції розв'язання національного питання в Польщі: протягом 1926 – 1935 років реалізовувалася політика т.зв. державної консолідації, а впродовж 1935 – 1939 років – політика національної консолідації. Потрібно зауважити, що ряд прихильників Ю. Пілсудського виступала за радикальну якнайшвидшу асиміляцію, а інша – за поступову та м`яку стабілізацію внутрішнього життя в Другій Речі Посполитій. Другою, не менш важливою, частиною вище зазначеної концепції була т.зв. «політика індивідуалізації», «регіоналізації» та «селективності», тобто мова йде про специфічність польської національної політики на території краю щодо окремо взятих національних меншин – галицьких українців, євреїв та німців.

Політика «індивідуалізації» стосовно національних меншин досить ґрунтовно описана була в урядовому документі від 18.09.1926, в якому зауважувалося, що «…різні умови вимагають різних методів та засобів врядування», тобто, на нашу думку, це означало, що «українське питання» ставилося у більш проблемну складову і вимагало радикальнішого рішення, адже, як показали історичні події, галицьке українство не полишило ідеї відродження незалежної держави та продовжувало боротися за власні права і свободи в краї. У означеному вище нормативному акті також зауважувалося, що своєрідність вирішення проблеми національної асиміляції полягає у своєрідності та вибірковості методів і засобів її провадження, адже «…вони залежать від регіону, де проживають національні меншини» [6]. Тобто кожний етнос є предметом своєрідної національної політики, яка провадиться відповідно до особливостей формування національної свідомості та політичної активності. Так, пілсудчик З. Дрешер наголошував на тому, що «…неможливо застосовувати ідентичні підходи до вирішення національного питання: слід виокремлювати білоруську та українські меншини, котрі спільно проживають на території Східної Галичини – так само як і німців та євреїв, котрі проживають на теренах Речі Посполитої».

Принцип «селективності» став одним із визначальних у політиці «санації» і мав на меті врахування тих обставин, які могли ввести значні корективи у методах реалізації національної політики на практиці. Ці зміни залежали від зовнішнього фактору – міжнародної обстановки та внутрішнього фактору – особливостей ступеня

лояльності етносу до польської влади, етнонаціональної свідомості в регіоні, чисельності населення краю та історичних і релігійних обставин.

Концепція регіоналізму позиціонувала кожен регіон як окрему особливу складову держави, де потрібно застосовувати специфічні методи національної політики – використання особливо радикальних з яких відводилось регіонам, де етнополітичний розвиток був найвищим, а тому там створювалася загроза для єдності Другої Речі Посполитої. Так, М. Ярошинський вважав, що концепція регіоналізму повинна стати альтернативою централізму, що зумовить оформлення нової моделі «…мислення і праці, що бере до уваги особливості окремих регіонів держави». Тому пілсудчики пропагували ідею того, що регіоналізм стане «…платформою для співпраці представників різних національностей, віровизнань і професій», котрий «…забезпечить свободу розвитку всіх творчих сил народу». Підготовка та реалізація регіональних програм були покладені на місцеві державні органи, були залучені до цього процесу представники місцевої громадськості та неурядових легальних організацій. У листопаді 1927 року міністерство внутрішніх справ підготувало та відправило проєкти регіональних програм до воєводських адміністрацій, котрі повинні були створити т.зв. регіональні комітети, координування діяльності яких здійснювалося створеною 1928 року Регіональною комісією.

Після окреслення основних підвалин політики державної асиміляції пілсудчики віддали прерогативу її здійснення на місцевий рівень, яскравим прикладом цього слугує заява прем`єра К. Бартля від 11.02.1927, в якій останній констатував, що проблема врегулювання відносин з національними меншинами є регіональною проблемою, а всі інші питання «…будуть вирішуватися на засадах Конституції, і наша головна теза поточного моменту – не виділяти питання національних меншин в окрему проблему». Тобто це є свідченням того, що питання проблеми міжетнічних відносин переносилося під юрисдикцію органів місцевої адміністрації. Потрібно зазначити, що існувало дві позиції щодо вирішення «українського питання» – «максимальна» та «мінімальна». «Максимальна» концепція проголошувала ідею створення окремої національної політичної автономії, а «мінімальна» розкривала необхідність створення лише культурно-освітніх прав і свобод.

Більш поміркованою і м`якою була позиція т.зв «українофілів», завдяки яким була сформована концепція вирішення «галицького питання» [7].

Підтримуючи концепцію Ю. Пілсудського, політики наголошували, що необхідністю є створення таких умов, щоб галицькі українці почувалися потрібними у державі та вважали себе невід`ємною складовою Польської держави задля уникнення проявів сепаратизму та внутрішньої нестабільності у розвитку країни, а тому «українська проблема» позиціонувалася як найскладніша.

Характеризуючи «галицьку проблему» з позиції пілсудчиків, варто зазначити, що вона була однією з визначальних національних проблем Другої Речі Посполитої, яку польський політикум так і не зміг вирішити. Хоча потрібно зауважити, що подібно до поглядів Ю. Пілсудського його прихильники вбачали необхідним витворення українцями власної держави – т.зв. «Великої України», однак без території Східної Галичини та Західної Волині, що розглядалися як винятково польські території. Зокрема, одним з прихильників цього був Л. Василевський, який писав: «…потрібне створення таких умов для галицького руху Східної Галичини, аби незалежницькі прагнення усієї України шукали підтримки у Польської держави» [8]. Дана ж позиція була розкрита також і міністерством внутрішніх справ, зокрема: «Національна політика щодо українців Східної Галичини має прагнути до створення таких умов співжиття з польським народом, за яких українці могли б і хотіли б стати на шлях політичної співпраці в рамках польської державності, змогли б перетворитися на ту притягальну силу, яка пробуджуватиме український національний рух на радянській Україні в дусі західноєвропейської цивілізації і культури», що свідчило про прагнення стабілізувати українсько-польські відносини в регіоні задля створення політичної рівноваги у внутрішньо-політичному бутті Польщі. Варто зауважити, що Східна Галичина в даній концепції позиціонувалася як польський історико-етнографічний район, а галицькі українці – як об`єкт для постійної асиміляції.

Більш поміркувані погляди на вирішення «галицького питання», репрезентував Т. Голувко, котрий пропонував проводити т.зв. «м`яку асиміляцію» національних меншин, при якій етноси «…вважали би відокремлення від Польської держави своєю поразкою [...], а також полюбили Польщу, дали їй мільйони вірних, жертовних і патріотичних громадян». Тому польська адміністрація повинна проводити лояльну, поміркувану національну політику стосовно етносів, котра надавала б «…певні свободи і можливості для національного розвитку всім меншинам у такій формі, аби ті свободи не послаблювали, а, навпаки, зміцнювали Польську державу» [9]. Тобто мова йшла про поступову ненав`язливу державну асиміляцію. Політик пояснював це тим, що попередні уряди проводили вкрай радикальну асимілятивну політику, яка не враховувала того факту, що Східна Галичина майже повністю демографічно складалася з галицьких українців – останні були усунуті від управління краєм, що привело «…в кінцевому рахунку до усунення від впливів місцевої польської людності – східні воєводства і Східна Галичина були віддані на здобич недолугої і глупої бюрократії, яка свою владу оперла на конфіскаціях газет, закритті товариств, придушенні культурного, політичного і громадського життя українців і білорусів – словом, там фактично уряди перебувають у руках поліції і прокурорів» [10]. Досить точно політик визначив політичне буття українців у міжвоєнний час як народу, котрий опинився між молотом і ковадлом – Другою Річчю Посполитою та СРСР. Однак при цьому пояснював, що галицьким українцям більш пощастило, адже все одно власну державу українці не створили, а ввійшли б до складу Радянської Росії, де зазнали б утисків від тоталітарної держави. Можемо погодитися з цією тезою, адже це так і є у міжвоєнний час, незважаючи на утиски

галицького українства з боку польської адміністрації. «Із незаперечною логікою насувається думка, що з українських і білоруських земель потрібно створити справжній П'ємонт національно-культурного відродження, а з іншого боку – встановити такі відносини з польською державністю, щоб зробити з неї союзника і помічника в боротьбі з Москвою за цілковите визволення [...]. Незалежні Україна і Білорусь є найкращими шанцями перед загрозою нової агресії Москви», – як зауважував політик [10]. Саме тому Т. Голувко вважав, що пілсудчикам потрібно видозмінити політику стосовно українського населення Східної Галичини порівняно з часом до 1926 року – для цього вкрай важливим є повна зміна урядовців у краї, адже «…не може залишатися жоден дотеперішній воєвода, жоден прокурор, ані один шкільний куратор, оскільки адміністрація, судівництво і шкільна влада себе повністю здискредитували».

Окрім цього потрібно виокремити бачення на політичне буття Східної Галичини т.зв «полковників», яких представляв Б. Медзинський. Він вважав, що недоцільним є вироблення нової національної програми з приводу галицького питання, адже воно повинно регулюватися нормами конституції: «Така програма існує, і нею є Конституція від 17 березня» [11].

Досить авторитетною серед пілсудчиків була позиція С. Сроковського, який 1930 року в статті «Адміністративний поділ держави і проблема польського Сходу» наголошував на необхідності надання галицьким українцям разом з волинянами автономії з центром у м. Львові, яка повинна бути легалізована шляхом проведення плебісциту в краї, водночас необхідністю виступав поділ на польську та українську сфери впливу задля унеможливлення національних протиріч. Саме тому доцільним виступало створення національних ґімнів, які складали повіти, де існували окремі національні ради, а також спільна, яка б виконувала функції адміністративних органів. Головним же органом повинен стати сейм у Львові, який обирався з польських та українських делегатів шляхом виборів. Окрім цього політик пропонував частково надавати економічні дотації для соціально-економічного розвитку регіону, що приведе, на його думку, до спільної довіри та стабільності, а тому «…піти назустріч українським прагненням в межах Речі Посполитої не означає територіальної відмови від цих земель» [12].

Окрім цього існували серед польського політикуму ППС (Польської соціалістичної партії) оформлені концепції з даного питання, що були наближені до ідей Ю. Пілсудського. Першу концепцію окреслив М. Недзялковський, який пропонував вирішення проблеми Східної Галичини шляхом надання автономії українцям. Останні ставали рівноправними громадянами Другої Речі Посполитої. Законодавча ініціатива б належала автономному сейму, який повинен був обиратися на три роки. До його юрисдикції належали релігійні та етнонаціональні питання, окрім питань, що стосувалися фінансів та безпеки в регіоні [13]. Другу – репрезентували пілсудчики А. Гаузнер та Г. Левенґерц, які виступали проти такого проекту, обстоюючи ідею залучення краю як органічної державної одиниці, однак при наданні галицьким українцям прав та національно-культурних свобод [14].

М. Рябчук, оцінюючи державницькі погляди Ю. Пілсудського та Р. Дмовського про визначення «польськості» краю, підкреслює: «Галичину вигадали австрійці, привласнили поляки і, врешті, перевинайшли й переприласнили собі українці. Ні австрійський, ні польський міфи Галичини не виявилися достатньо життєздатними, щоб витримати історичні виклики. У такому контексті цілком зрозуміло, що міф національного «П'ємонту» незрівнянно важливіший сьогодні для українців аніж подібний міф для поляків. Польський міф неминуче мусив поблякнути після здобуття країною

незалежності. Сьогодні він для поляків є суто культурно-історичним феноменом із вельми малим політичним значенням – принаймні, поза маргінальними групами «кресов'яків». Польський міф Галичини ностальгійний і ретроспективний: він стосується радше «кресів, які ми втратили», аніж Європи, яку маємо здобути» [15].

Отже, проаналізувавши особливості трактування «польськості» Східної Галичини у державницьких концепціях Ю. Пілсудського та Р. Дмовського, можемо констатувати, що їхньою основою стала модерна концепція «польського П`ємонту», фундамент якої був закладений ще у другій половині XIX століття, коли австрійською владою для умиротворення та стабілізації становища в регіоні було послаблено тиск на польських підданих та надано право політичного домінування в країні. У цих умовах поляки шляхом співпраці з австрійською владою поступово втілювали в життя ідею відродження Речі Посполитої, в якій Східна Галичина повинна була стала центром політичного відродження етносу. Аналіз факторів, котрі справили вплив на формування позиції «польськості» Східної Галичини, показав, що внаслідок досить вигідної для польського політикуму геополітичної ситуації була втілена на практиці модерна ідея відродження Речі Посполитої, необхідною частиною території якої була Східна Галичина, що розглядалася як виняткова польська територія – модерний центр національного самозбереження, а тому в цих обставинах і сформувалися дві польські національно-політичні концепції. Вони обґрунтовували ідеологічні засади причетності Східної Галичини виняткова до поляків, що зводилося до наступних положень:

- по-перше, визначення історичного права поляків на панування в регіоні, адже, починаючи з пізнього Середньовіччя, він входив до складу Першої Речі Посполитої, що, на думку політичних діячів, накладало особливий відбиток на ментальність жителів, їхню «сарматську», «шляхетську» культуру;

- по-друге, визначення регіону як «польського П`ємонту», що в умовах втрати державності став плацдармом національного відродження та надійним фундаментом подальших державотворчих процесів;

- по-третє, оцінюючи можливу загрозу з боку Радянської Росії, було сформовано позицію, що ніхто, окрім поляків, не в змозі створити сильну державу в Східній Європі, яка стане опорою демократії та тією силою, що буде здатна зупинити більшовицьку загрозу. А для того, щоб Польща була сильною, вона повинна приєднати до своєї території всі землі, що є, на думку польської еліти, польськими, і Східну Галичину зокрема. Водночас нівелювалося право галицьких українців на створення власної держави, і це подавалося як історична необхідність – тобто без сильної Польщі не буде сильної Європи.

Маючи обґрунтовану позицію на майбутнє краю, польський політикум після завершення Першої світової війни почав втілювати у життя дану сентенцію, однак це спричинило опір української національної еліти та вилилося в українсько-польську війну 1918 – 1919 років. Хоча поляки і здобули перемогу у війні внаслідок військової та дипломатичної підтримки з боку країн Антанти – особливо Франції та окупували Східну Галичину 1921 року, однак це не призвело до стабілізації ситуації в краї, а, навпаки, – до активізації міжетнічних конфліктів українців і поляків. Невирішеність «українського» питання, визначення «польськості» Галичини призвели до антагонізмів між народами в роки існування Другої Речі Посполитої та братовбивчої війни в роки Другої світової війни.

Віталій ЛИСЕНКО,
методист Криворізького державного комерційно-економічного технікуму

Список використаних джерел:

1. Пісулінський Я. Юзеф Пілсудський і Україна. *Наше слово*. №3 (22 січня 2012 року). URL: http://www.nasze-slowo.pl/юзеф-пілсудський-і-україна

2. Piłsudski J. S. 97.

3. Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study In Nationalism. Princeton, 1952. P. 281.

4. Ріпецький С. Українсько-польський процес 1918 – 1923: перед світовим трибуналом. Чікаго, Нью-Йорк. С. 26.

5. Зарецька Т. С. Політика Другої Польської Республіки щодо Східної Галичини та позиція Ю. Пілсудського (кінець 1918 – 1919 рр.) *Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. зб. наук. пр*. 2004. Вип. 11., С. 158.

6. Madajczyk Cz . Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym.Wrocław, 1972. S.154, 93.

7. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej.Warszawa, 1971. S. 90.

8. Wasilewski L. Zadania polskiej polityki narodowościowej. *Droga*.1923. № 4.S. 27.

9. Hoływko T. Kwestia narodowośiowa w Polsce. Warszawa, 1922. S. 18 – 19.

10. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах.Ми не є україножилами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів.За ред.: П. Коваль [та ін.];пер. з пол.: С. Гірік. Київ,2012. С. 108.

11. Miedziński B. Polityka Polski w dobie dzisiejszej. *Gazeta Polska : pismo codzienne.* R.10, nr 279 (11 października 1938) . *S.1*..

12. Srokowski S. Podzial administracyjny państwa a zagadnienie ustrojowe polskiego Wschodu.*Przegląd Wspylczesny*. 1930. T. 33, № 98. S. 368.

13. Niedziałkowski M. Sprawa Galicji Wschodniej. *Robotnik : centralny organ P.P.S.* R.27. Nr 283 (20 października 1921). S.1. URL: file:///C:/Users/Админ/Downloads/Robotnik%20%20%20centralny%20organ%20P.P.S.%20.pdf

14. Śliwa M. Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej *Dzieje Najnowsze*.1983 № 1 – 2. S. 115.

15. Рябчук М. Перевинайдення Галичини: від імперської вигадки до постімперської міфотворчості. URL: Режим доступу: http://zbruc.eu/node/34476 .

УДК 32:94

СТАН НАФТОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ АЗЕРБАЙДЖАНУ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Summary

State of the oil industry of Azerbaijan and international relations. The article is about the situation of oil industry in Azerbaijan from the end of 19th till the beginning of 20th centuries. Reasons and results of penetration of the English, French and German capitals to the oil industry in Azerbaijan are being analyzed.

Keywords: *Azerbaijan economy, Merkuri, lieutenant Brantner, German capital*

«Нафтовий фактор» уже протягом кількох століть виступає як один з основних елементів економіки. Успіхи азербайджанської економіки тісно пов'язані з розвитком нафтової промисловості. Уряд Азербайджану здійснює оптимальну стратегію розвитку нафтової промисловості як однієї з пріоритетних галузей народного господарства.

Роль іноземних компаній, а також внутрішня специфіка розвитку нафтової промисловості, ґрунтуючись на накопиченому історичному досвіді, значною мірою впливають на ситуацію в міжнародних відносинах. З метою з'ясування ролі нафти в міжнародних відносинах необхідно простежити стан нафтової галузі, обсяг вкладених до неї інвестицій та отриманого прибутку в різні періоди, разом з кінцем XIX – першою чвертю XX століття.

Від другої половини XIX століття царська Росія почала створювати умови для вкладення капіталу до нафтової галузі Азербайджану. 1872 року була ліквідована відкупна система. Згідно із законом від 01.02.1872 було проведено опис усіх нафтоносних територій Апшерона. Ці території, кожна на 10 десятин, були розподілені на 48 ділянок: 15 з них розташовувалися в Балаханах, дві – в Бібі-Ейбаті, дві – в Бинагадах, інші – в Дігясі, Хирдалані, Сураханах і на дачних територіях інших селищ [1, стор. 29]. Через дорожнечу оренди казенних земель підприємці спочатку воліли купувати в приватному порядку або брати в оренду дешевші нафтові ділянки на дачних територіях селищ.

Того ж року в Азербайджані впроваджується промисловий метод нафтовидобутку. На території розміром 180 десятин зі 16

бурових веж і зі 158 свердловин було видобуто чотири мільйони пудів нафти [1, стор. 27]. До кінця XIX – початку XX століття Азербайджан уже займав перше місце у світі з видобутку та виробництва нафти. Незважаючи на це, він відставав від США з виробництва газу, який, до речі, Сполучені Штати отримували із сирої нафти, експортованої з Азербайджану. Серед фірм, які експортували нафту, виділялася компанія братів Нобель. «Брати Нобель» утримували першість у нафтовій промисловості не тільки Росії, а й усього світу [1, стор. 33].

Саме з ліквідацією відкупної системи та після того, як 1873 року забив фонтан нафти зі свердловини в Балаханах, азербайджанська нафта стала чинником світової політики [2, стор. 6]. Протягом 1878 – 1901 років у Баку видобувалося 50 % усієї нафти в світі. 46 млн руб. із 63,6 млн, вкладених англійцями в нафтову промисловість Росії протягом 1893 – 1903 років, припадало на частку Бакинського нафтового району [2, стор. 37]. А протягом 1910 – 1914 років троє з 29 англійських акціонерних товариств, що володіли в Росії капіталом на суму в 14,5 фунтів стерлінгів, розташовувалися в Бакинському нафтовому районі. Ці підприємства відігравали велику роль у перевезенні бакинської нафти [2, стор. 38].

Особливу роль у перевезенні нафти і нафтопродуктів грало судно «Меркурій», яке належало «Братам Нобель». Це завдання виконувало і судно «Едісон», що перевозило газ із Баку в Ензелі [3, стор. 4].

З листів «Братів Нобель» торговому дому «Бенкендорф і К°» стає відомо, що з квітня 1912 до квітня 1913 року Нобелями було видобуто 500 000 пудів нафти [4, стор. 4 – 3ª].

Як у період Першої світової війни, так і після її закінчення різні іноземні компанії продовжували вкладати капітал до нафтової промисловості Азербайджа-

ну. Діяльність російських й американських компаній, як і компаній «Братів Нобель» та американської «Стандарт-Ойл» 1911 року, мала певні відмінності [1, стор. 23].

Відомо, що до початку Першої світової війни французький, англійський і німецький капітали мали свої плани щодо бакинської нафти. Світова криза 1900 – 1903 років призвела до значних втрат на нафтовому ринку. З метою їхнього відшкодування дово-

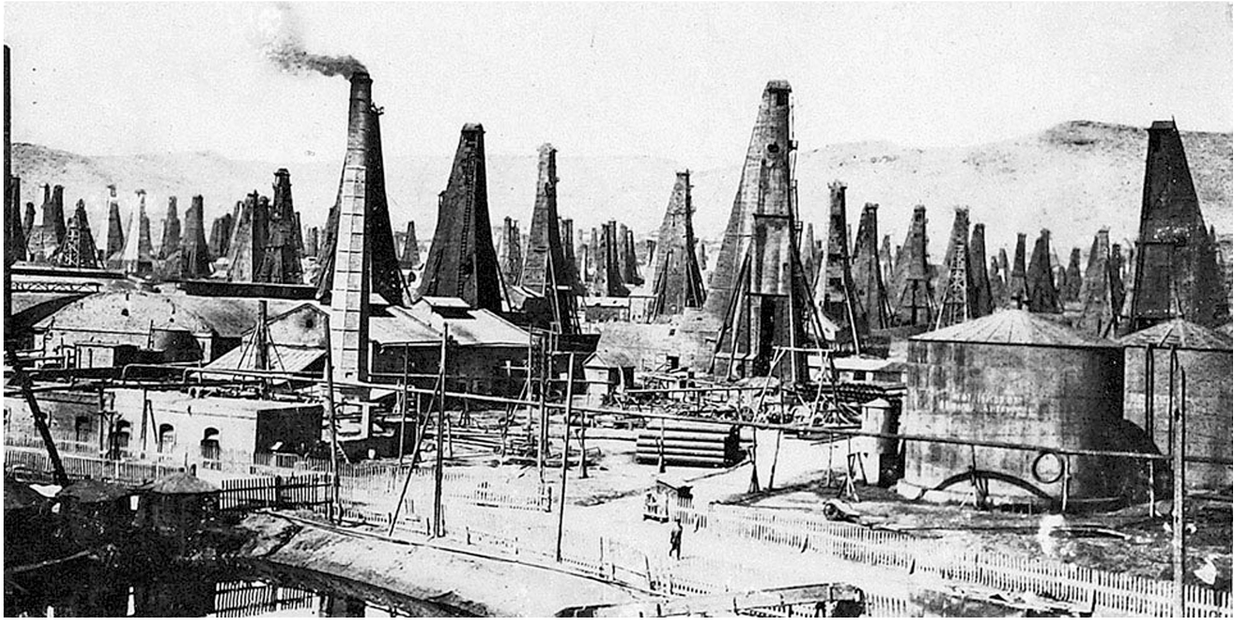

дилося, з одного боку, підвищувати ціни на нафту та її продукти на внутрішньому ринку, а з іншого – планувати фактичне захоплення нових нафтових джерел.

Незважаючи на те, що обсяг нафтовидобутку досяг 1904 року 600 млн пудів нафти, на ринку згодом настав короткочасний застій, після чого знову почало спостерігатися пожвавлення [1, стор. 47].

Занепад переживали і бурові роботи. Якщо 1904 року пробурили 62,3 тисяч сажнів нафтових свердловин, то 1906-го – всього лише 48,1 тисяч сажнів [1, стор. 47].

Протягом 1913 – 1917 років буріння нафтових свердловин зменшилася до 76 % [1]. Через завершення терміну експлуатації техніки у нафтовому виробництві спостерігалося в різні роки відставання також і в обсязі видобутку нафти. Так, протягом 1913 – 1917 років нафтовидобуток знизився на 39 %. Дану тенденцію можна простежити в наведеній нижче таблиці [1, стор. 63]:

1913	1914	1917	Усього
383,4 млн пудів	327,4 млн пудів	237,3 млн пудів	39 %

Протягом 1913 – 1917 років скоротилася і кількість нафтовидобувних свердловин: зі 182 до 162 [1, стор. 137].

У роки Першої світової війни нафтопромисловці готові були вдатися до будь-яких заходів з метою припинення подальшого падіння нафтової галузі. За цього періоду формуються різні групи нафтових магнатів, що призводить до зміни структури національних капіталів. Зростає капітал багатьох англійських власників нафтових підприємств. Інша ситуація з німецьким капіталом: через війну слабшає його вплив на нафтову галузь. Незважаючи на це, в німецьких банках у значній кількості зберігалися цінні папери Нобелів.

Однак та обставина, що німецькі банки не могли ввести їх до обігу, надала Нобелям можливість придбати всі акції групи «Ойл», нездатної конкурувати з ними. Доречно зазначити за таких обставин, що німецькі банки мали тісні зв'язки з братами Нобель [1, стор. 105]. Однією з аналогічних фінансових операцій стала оренда на дворічний термін протягом 1916 – 1918 років братами Мірзоєвими Сураханських нафтових свердловин, що належали торговому дому «Бенкендорф і К°». Відповідно до досягнутих між ними домовленостей Мірзоєви висунули перед Бенкендорфом низку вимог:

1) витрати, пов'язані з прокладкою труб, якими потече до сховищ видобута нафта, повинен нести торговий дім Бенкендорфа – за цих умов розмір труб не повинен перевищувати чотири дюйма;

2) протягом години в сховища повинні бути залиті чотири тисячі пудів очищеної від піску і води нафти, з 9-ї ж ділянки мали залити нафту і перевезти її в сховище в Зихе брати Мірзоєви;

3) у разі, якщо кількість нафти, що зберігається в зихському схосвищі, перевищить 10 тисяч пудів, брати Мірзоєви могли не дозволити Бенкендорфу залити до сховища додатковий обсяг, оскільки вага нафти, видобута на різних ділянках, могла відрізнятися [4, 49].

Отже, протягом 1914 – 1917 роках нафтова політика іноземних держав відзначалася прагненням заволодіти новими дешевими джерелами нафти, сприят-

ливими ринками. У контексті цієї політики особливої уваги надавалося Бакинському нафтовому району [2, стор. 54].

Ситуація в Росії після Жовтневого перевороту 1917 року та активізація кавказької політики зацікавлених держав ще більше підвищили роль азербайджанської нафти у міжнародних відносинах. Англія була серйозно стурбована тим, що внаслідок розвалу російської армії німцям вдалося просунутися з північного боку Чорного моря та ввійти до України і Криму, а також створити свій штаб у Грузії. Друга причина стурбованості англійців полягала в прагненні турків до забезпечення їхньої присутності на Кавказі – передусім, в Азербайджані. Ведучи військові дії проти більшовиків на північ від Каспію та проти турків у південній частині Кавказу і Каспію, Англія намагалася за допомогою встановлення свого впливу на просторі від східної частини Чорного моря до Каспійського моря прибрати до рук бакинську нафту, а також інші прибуткові ділянки кавказької економіки [2, стор. 124 – 125].

У донесенні німецької делегації канцлеру Німеччини та посольству Німеччини у Стамбулі від 24.05.1918 було відзначено, що в разі виникнення загрози приходу турків до Баку вірмени і більшовики знищать наявні в місті нафтові запаси та свердловини. Якщо ж сюди ввійдуть Німеччина або Австро-Угорщина, то більшовики і вірмени не стануть знищувати ці свердловини. Більше того, австро-угорському старшому лейтенанту Брантнеру пропонувалося навіть придбати бакинські нафтопродукти. Зокрема, один пуд неперерobленої нафти за 1 руб. 40 коп., а один пуд переробленої нафти за 4 руб. 50 коп. Слід уточнити, що Брантнер відстежував нафтовидобуток лише у селищі Балахани [5, стор. 18].

Згідно з матеріалом газети «Торгівля – Промисловість» щодо подій на нафтоносних територіях Кавказу і Баку в ще одному джерелі німецьких архівів вказувалося, що росіяни були стурбовані приходом турків до Баку. У той же час розкриваються причини зацікавленості німців у бакинській нафті: це, передусім, обмеженість наявних у розпорядженні Німеччини нафтових ресурсів. Згідно з іншим повідомленням газети Німеччина потребувала 30 млн пудів нафти [6].

Ще одне цікаве повідомлення згаданої газети: передбачалося, що Німеччина буде забезпечувати нафтою зайняті нею російські території – Фінляндію, Латвію, Естонію, Курляндію. Потреба Росії в нафті становила 70 млн пудів на рік, з яких 40 млн пудів припадали на вищезгадані території. З огляду на це Німеччина вважала, що вона забезпечуватиме дані території 40 млн пудами нафти, а на власні потреби їй знадобиться ще 30 млн пудів, тобто загалом їй необхідні ті самі 70 млн пудів нафти. Ця необхідність підштовхувала Німеччину і Туреччину наступати на території східної частини Кавказу [6].

Тим часом Німеччина розраховувала на те, що заволодіння бакинською нафтою допоможе їй звільнитися від економічної залежності. Якщо врахувати, що в той період останнім пунктом транспортування нафти був Батум, і це місто знаходилося в руках німців і турків, а також ту обставину, що німці володіли на Чорному морі чотирма танкерами загальною місткістю в один млн пудів нафти, то стає ясно – в разі взяття Баку Німеччина могла повністю контролювати експорт усієї нафти, мастил та інших нафтопродуктів з Баку. За російськими даними Петроград за рік споживає три млн пудів нафти. 78 % нафти, яку споживала Німеччина, поставлялася зі США, тому Німеччина прагнула звільнитися від цієї залежності [6].

Мамед Эмін Расулзаде

Оскільки Німеччина не мала бензину, вона не могла привести в рух літаки, автомобілі, підводні човни. Наявні в її розпорядженні ресурси нафтових промислових районів Румунії та Галичини були малі порівняно з ресурсами, що знаходилися в руках Англії та США, тому, захопивши Баку, Німеччина могла продовжувати війну ще порівняно тривалий період [7, стор. 37].

Як уже було зазначено, Німеччина до початку війни імпортувала нафту зі США, Галичини, Румунії, а також з Росії та Індії. З початком війни зв'язок Німеччини з цими джерелами перервався. Прагнучи до захоплення Галичини й Румунії, Німеччина за вказаною вище причиною приступила до плану завоювання Кавказу [2, стор. 53].

Насправді основною метою Німеччини було не захоплення самої території, а заволодіння бакинською нафтою і сприятливими військово-стратегічними позиціями. З іншого боку, Німеччина прагнула додати до своїх потуг і додаткові людські ресурси під час війни.

У середині липня 1918 року перший Голова Національної Ради Азербайджану М.Е. Расулзаде

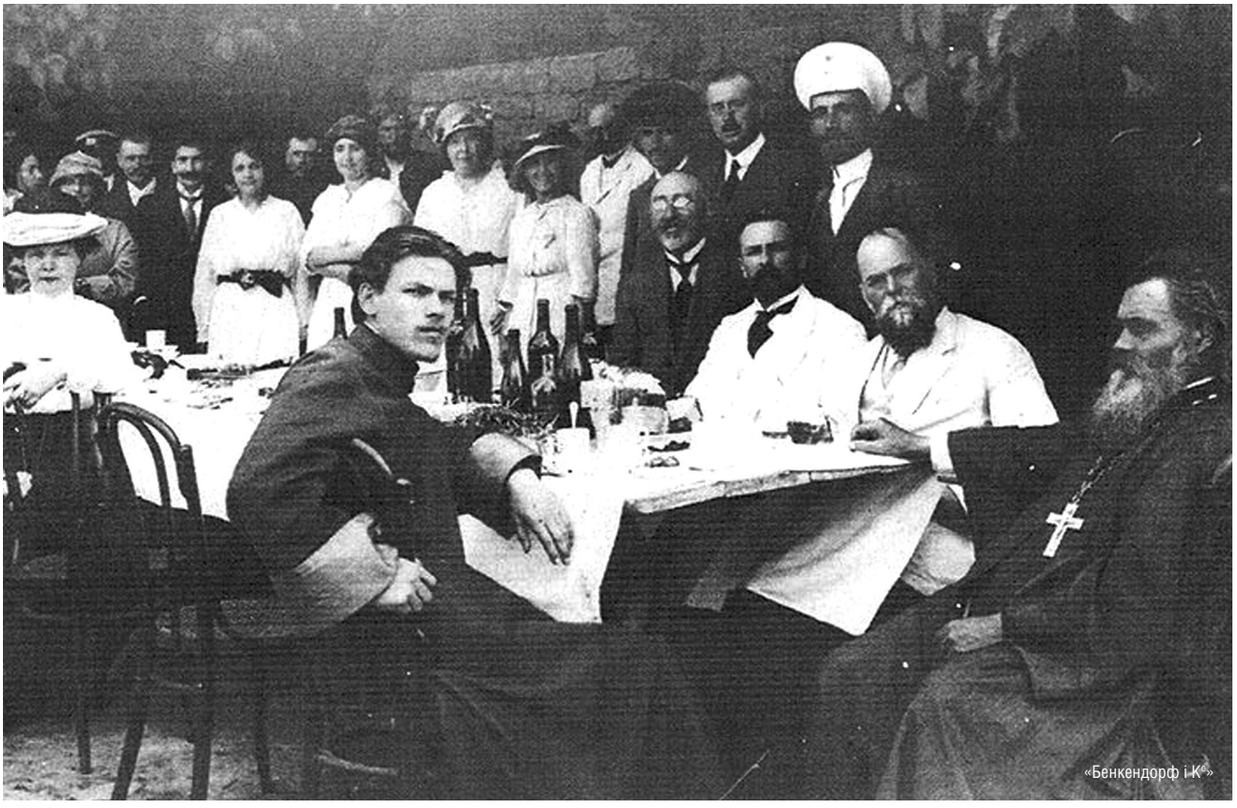
«Бенкендорф і К°»

(7 травня 1918 – 9 грудня 1918 року) відзначав, що Баку принесе Німеччині також й економічну користь [8, стор. 224]. Один з лідерів Азербайджанської Демократичної Республіки просив міністерство закордонних справ дозволити зробити ті чи інші необхідні самостійні дії на переговорах з німцями [8, стор. 224].

Офіційні кола Німеччини вважали, що османи після заволодіння бакинської нафтою не стануть ділитися нею зі своїми союзниками. Разом з тим німці не хотіли допустити кроків, які могли б привести до відкритої ворожнечі з османами.

Після закінчення Першої світової війни боротьба за азербайджанську нафту аж ніяк не послабшала. Навпаки, ця боротьба, набувши іншої спрямованості, ще більше загострилася. Так, протягом 1918 – 1920 років у міжнародних відносинах почався новий важливий етап боротьби за азербайджанську нафту. Значні події, що відбулися незабаром після завершення війни, допомагають зрозуміти суть «нафтового питання». З кінця 1918 року «Стандарт Ойл», скориставшись ситуацією на нафтовому ринку, змогла відновити свою активну самостійну діяльність [7, стор. 97].

Після завершення війни, а саме 5 лютого 1919 року, було укладено угоду між Управлінням морського транспорту Великобританії і «Братами Нобель». Згідно з нею, братам Нобель було запропоновано перевезти з Баку до Ензелі на англійському судні «Едісон» п'ять – шість тисяч пудів газу, причому газ необхідно було перевезти протягом одного дня. У разі, якщо брати Нобель не вклалися в такий термін, то вони повинні були виплатити за цей день 5 000 тисяч рублів. Тобто за кожен пуд – 3 рублі 75 копійок. Угоду підписали: з британської сторони – Браун, з боку «Братів Нобель» – Акімов [3, стор. 6].

У період війни та після неї без уваги світових держав не залишився і геологічний стан нафтових запасів Каспійсько-Кавказького регіону.

Наіля Шафаддін гизи ГУСЕЙНОВА,
відділ історії міжнародних зв'язків Азербайджану Інституту історії імені А.А. Бакиханова

Список використаних джерел:

1. Ибрагимов М. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку. 1984.
2. Səlimov Ş. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələsi (1914-cü il – 1918-ci ilin ortaları). Bakı. 2004.
3. ГИААР, ф.798, оп. 2, док. 3679.
4. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИААР), ф.577, оп. 1, док. 226.
5. Das Bundesarchiv der Bundesrepublik Deutschland. R.81036. A 23654. Batum, den 24. Mai 1918.
6. Das Bundesarchiv der Bundesrepublik Deutschland. R.90/18. St.Petersburg, den Yuni 1918.
7. Səlimov Ş. Cümhuryyət dövründə beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələsi (1918-1920-ci illər). 2004.
8. Гасанлы Дж. Русская Революция и Азрбайджан: Трудный путь к независимости (1917 – 1920). www.litres.ru

УДК 94

Агресія Радянської Росії проти Азербайджанської Народної Республіки 1920 року

ЧАСТИНА ІІ

Концентрація частин Червоної Армії на кордоні з Азербайджаном викликала занепокоєння азербайджанського уряду. В ноті міністра закордонних справ Ф.Х. Хойского народному комісару закордонних справ РРФСР Г.В. Чичерину від 15.04.1920 говорилося: «Після очищення території Дагестану від сил Денікіна азербайджанський народ сподівався жити спокійно без побоювань з боку Півночі, населеної вільними братніми гірськими народами і російським народом, проголосив великий принцип права народів на національне самовизначення. Між тим нині спостерігається концентрація значних військових сил російського радянського уряду в межах Дагестану – в Дербентському районі, біля кордонів Азербайджанської Республіки. Азербайджанський уряд, не будучи обізнаним про наміри радянського уряду, просить терміново повідомити про причини і цілі концентрації військ у зазначених районах» (2, 1920, 20 квітня). Однак більшовицькі верхи вже вирішили долю Азербайджану і тому просто ігнорували цю ноту. Саме в ті дні командування XI Червоної Армії приступило до остаточних підготовчих справ для вторгнення до Азербайджану.

План захоплення Баку був підготовлений штабом Кавказького фронту за участю Г. Орджонікідзе, М. Тухачевського та начальника штабу С. Пугачова. Згідно з планом і директивою командування Кавказького фронту за № 490 від 21.04.1920 частини XI Червоної Армії під командуванням М. Левандовського повинні були перетнути кордон з Азербайджаном 27 квітня і стрімко опанувати територією Бакинської губернії. Передбачалося завершити операцію протягом п’яти днів. Командувачу Волзько-Каспійської військової флотилії Ф. Раскольникову було дано наказ «до часу підходу частин XI армії до Апшеронського півострова висадити в районі

ст. Алят десант невеликого загону, який повинен бути виділений розпорядженням командарма XI. Швидким нальотом опанувати в Баку всім наливним флотом, не допустити псування нафтових промислів». Для участі в бойових діях були надані 20, 28, 32 і 39 стрілецькі дивізії (близько 20 тисяч багнетів), сьому та восьму кавалерійські дивізії, зведені у другий кавалерійський корпус і Таманська кавалерійська бригада (загалом сім тисяч шабель). XI Червона Армія мала у своєму розпорядженні також п'ять броньованих поїздів, розташованих у Дербенті, і кілька авіазагонів [1, с. 309 – 310]. Згідно з наказом командувача армією М. Левандовського від 25.04.1920 другий корпус зі своїми основними силами повинен був зайняти до 30 квітня Шемахінсько-Аксуїський район і перекрити залізницю Баку – Гянджа на станції Кюрдамір.

Зі свого боку, три стрілецькі дивізії мали наступати вздовж залізничної лінії на Баку і захопити весь Бакинський район до 01.05.1920. У передбачуваних бойових діях особлива роль надавалася бронепоїздам. Передбачалося, що чотири бронепоїзди і 299-й стрілецький полк 28-ї дивізії під командуванням М. Єфремова стрімким рухом повинні були ввійти до Баку.

Азербайджанські більшовики координували свої дії з командуванням XI Червоної Армії й особливо з членом Реввійськради Г. Орджонікідзе. Азербайджанські більшовики на чолі з А. Мікояном активно брали участь у здійсненні планів з окупації Азербайджану XI Червоною Армією, у визначенні часу інтервенції. Про політичну кризу в Баку керівництво Радянської Росії було інформовано і намагалося скористатися нею. Дане припущення підтверджується і телеграмою Г. Орджонікідзе Г. Чичеріну, датованою 23 квітня: «Положення в Баку в даний час наступне: вийшли з уряду представники іттихадистів, соціалістів та інших партій, так що усуббековський уряд складається тільки з мусаватистів. ...Є можливість безкровного нашого входження до Баку та оголошення його радянським» (2, л. l; 88, с. 596 – 597). Більшовики вели відверту агітацію навіть серед солдатів гарнізонів, розташованих у регіонах республіки: у деяких гарнізонах були навіть осередки більшовицької партії (3, л. 10).

Одночасно для ослаблення військових сил Азербайджану і забезпечення успіху запланованих військових операцій Радянський уряд встановив контакти з Вірменською Республікою і вірменськими сепаратистськими силами у Карабаху. Заколот, піднятий вірменами Карабаху в березні 1920 року, та розв'язані ними бойові дії проти Азербайджанської армії не були випадковими – стали частиною чіткого і всебічно обдуманого плану. Агресивні дії вірмен, які не обмежилися лише нагірною частиною Карабаху, охопили величезну територію від Казаха до Нахічевані, Зангезура, Джебраїла. Для того, щоб дати відсіч вірменському наступу, Азербайджанському уряду довелося перекинути основні частини Азербайджанської армії до Карабаху

і Зангезура. Внаслідок північні кордони Азербайджану фактично оголилися, залишилися беззахисними. Командування Червоної армії мало про це докладні відомості. Більшовицькому командуванню було добре відомо, що основні частини Азербайджанської армії воювали в той час у Карабаху і Зангезурі з вірменськими окупаційними військами, а на північному напрямку залишалися незначні військові сили республіки. Дана обставина визнавалася й І. Дудіним, який прибув до Баку в складі Червоної армії [4, с. 37 – 38]. На чималій території, що тягнулася від Ялама до Баку, розташовувалися всього лише тритисячний регулярний військовий загін і резервний батальйон із загальною чисельністю п'ять тисяч багнетів і шабель – разом із наданим їм бронепоїздом). Самурський прикордонний міст охороняв всього-на-всього один взвод [5, с. 427].

У директиві командування Кавказького фронту на ім'я очільників XI армії і Волзько-Каспійської флотилії від 21 квітня за № 490 вказувалося, що «головні сили Азербайджану зайняті на західному кордоні своєї держави». Тому в директиві, відправленій до XI армію і Волзько-Каспійської флотилії за підписами Тухачевського, Орджонікідзе та Захарова, завдання були сформульовані чітко: після переходу кордону Азербайджану 27 квітня операцію «Ялама – Баку» закінчити в п'ятиденний термін [6, с. 407].
23 квітня до директиви була внесена суттєва поправка: кінцевою метою XI армії вважати не оволодіння Бакинською губернією, а оволодіння всією територією Азербайджану [7, с. 19].

Слід пам'ятати і той важливий фактор, що Османська імперія, яка зіштовхнулася з агресією Антанти і реальною загрозою втрати територіальної цілісності, не могла надавати допомогу своїм родичам та одновірцям. Навпаки, уряд Мустафа Кемаль-паші, який боровся за незалежність Туреччини, бачив у Радянській Росії природного і головного союзника та шукав шляхи отримання військової допомоги від останньої.

Анкарський уряд у першому офіційному зверненні до уряду РРФСР – у листі Мустафа Кемаль Ататюрка В.І. Леніну від 26.04.1920 – відзначав, що коли радянські сили за допомогою військових дій або дипломатичним шляхом, використовуючи свій авторитет, змусять Грузію ввійти в союз і якщо прагнутимуть вигнати англійців із Закавказзя, тоді Туреччина бере на себе зобов'язання почати військові дії проти Вірменії і змусити Азербайджанську Республіку ввійти в коло радянських держав. На обмін Туреччина просила Радянську Росію як початкову допомогу надати п'ять мільйонів турецьких лір золотом, а також зброю та припасив, деякі військово-технічні засоби, медико-санітарні матеріали та продукти. Обсяги та масштаби запланованої допомоги були встановлені в ході переговорів [8, с. 107].

Передбачалося, що XI Армія, в складі якої були військові частини з турецьких військовополонених та яка мала обійти Баку, дістанеться Анатолії через Карабах і Вірменію для участі в боротьбі проти Антанти.

Щоб запобігти проникненню більшовицьких військ до Азербайджану, вздовж кордону з Дагестаном у двох пунктах – в районі Ялама і Хазра – була утворена прикордонна охорона. На Яламінській ділянці охорону здійснював загін з 20 чоловік, що складався з місцевих жителів селищ Ляджят і Худат. У Хазрі кордон також охоронявся народним ополченням (міліцією) і постовою вартою. Приставу Кусарову було доручено сформувати загін для сприяння місцевому ополченню з метою охорони кордону. Напередодні вторгнення до Азербайджану частини червоної XI армії перебували вже в Дербенті та охороняли залізничну лінію, курсуючи між Дербентом і мостом над річкою Самур-чай. Особовий склад армії червоних сягав 72 472 чоловік [9, с. 438]. Було прийнято рішення залучити військові частини Кубинського повіту і місцевих добровольців для несення вартової служби кордону, який залишився без захисту. За повідомленням виконуючого обов'язки командира 4-го Кубинського піхотного полку князя М. Туманова товаришеві військового міністра А. Шихлінському з метою посилення військових частин в Хачмасі та збирання інформації про супротивника, а також для організації розвідувальної справи сюди були надіслані чотири роти, до яких увійшли мешканці Кубинського повіту, бронепоїзд № 3 та 70 осіб з Ялами [10, с. 374].

27 квітня, за п'ять хвилин на першу ночі, за 12 годин до пред'явлення ультиматуму Азербайджанському парламенту, бронепоїзд «III Інтернаціонал», в якому знаходилися А. Мікоян, Г. Джабієв і Г. Мусабеков, пройшовши через Самурський міст і, долаючи опір нечисленних і захоплених зненацька прикордонних вартових, рушили на Баку. Слідом за ним також виїхали чотири бронепоїзди. Після двогодинного кривавого бою бронепоїзди захопили станцію Ялама. Станцію охороняли дві роти Кубинського полку, кавалерійський дивізіон (близько 360 шабель), жандармський загін (близько 200 осіб). У цьому бою було вбито п'ять червоноармійців і вісім бійців було поранено. Зазнала невдачі й спроба першого бронепоїзда затримати біля станції Худат просування червоного бронепоїзда. Азербайджанські аскери, які відступали, з метою уповільнити рух червоних військ підпалили міст біля станції Хачмас і пошкодили залізничні стрілочні переводи, однак ці дії не могли запобігти руху бронепоїздів [11, с. 269].

На північному кордоні формально розташовувалася тритисячна азербайджанська військова сила, але війська були розкидані по всьому кордону. Основні частини, однак, перебували в районі Кусари – Губа – Худат. Велика частина прикордонної смуги була оголена і практично не захищалася. Дві роти під командуванням прапорщика Бабаєва, кулеметна команда і кавалерійський дивізіон після нерівних боїв були змушені відступити. Опір чинився в Ляджатському переході, біля станції Худат, однак і тут не вдалося перешкодити супротивникові. Слідом за бронепоїздами, вранці 27 квітня, перейшовши кордон, 7-а кавалерійська та 31-а піхотна дивізії армії червоних прибули до села Гуллар Кубинського повіту. Гарнізон Кусарів здався

без опору. Того же дня кінні полки 7-ої дивізії захопили місто Губа. Згідно з Е. Токаржевським у Губі та Кусарах було взято в полон 31 офіцер і 500 солдатів Азербайджанської армії [11, с. 269].

Термінова телеграма військового міністра С. Мехмандарова від 27 квітня з наказом про відправку з Казаха і Гянджі на північний кордон в Кизилбурун двох батальйонів по 500 багнетів у кожному [24, с. 43] вже не могла істотно змінити ситуацію.

Остання нетривала сутичка сталася між станціями Хирдалан і Баладжари. Ввечері 27 квітня о 21:00 Баладжари були зайняті червоними бронепоїздами, вранці о 4:00 бронепоїзд «III Інтернаціонал» прибув на станцію Баку.

Вранці 27 квітня більшовицькі збройні загони в Баку стали займати стратегічні важливі об'єкти: залізничний вокзал, пошту, телеграф, радіостанцію, поліцейські ділянки, великі нафтопромисли, промислові підприємства, військовий і торговельний порти тощо. Диверсійні групи перервали телефонний і телеграфний зв'язок між Баку, північним кордоном і Гянджою, що не дозволило уряду покликати на допомогу віддані військові частини з провінцій. Бакинський гарнізон фактично перейшов на бік Азербайджанського революційного комітету [5, с. 424].

У підготовці та проведенні військового перевороту в квітні 1920 року в Баку значну роль зіграли і турецькі військовослужбовці та комуністи, які тут пребували. Саме завдяки їхній участі багато важливих об'єктів у місті, зокрема залізничний вокзал, було взято, а також був заарештований військовий губернатор міста М. Тлехас [13, с. 153]. Саме турецькі офіцери та аскери запобігли спробі уряду виїхати з Баку [8, с. 108].

В окупації Баку значну роль зіграла і Каспійська військова флотилія. Суднові склади флотилії, що знаходилися під впливом більшовиків, пред'явили уряду ультиматум про здачу влади ревкому протягом двох годин, погрожуючи в іншому випадку бити прямим наведенням по урядових будівлях.

Коли частини Червоної армії вже вступили на територію Азербайджану, аби надати подоби законності окупації 27 квітня, Азербайджанський ревком пред'явив ультиматум Азербайджанському парламенту, в якому від імені ЦК АКП(б), Бакинського бюро Кавказького крайового комітету РКП(б) і Центральної робочої конференції зажадав здачі йому влади [10, л. 20]. Незважаючи на різкі заперечення М. Расулзаде і Ш. Рустамбекова, засідання парламенту о 23:00 прийняло рішення про здачу влади більшовикам мирним способом. Здача передбачала певні умови: Азербайджан продовжував зберігати незалежність; уряд, сформований Азербайджанською комуністичною партією, мав функціонувати тимчасово; кожен, хто працював в урядових установах, залишався на своїх місцях (змінювалися лише особи, що займали відповідальні пости); новий тимчасовий комуністичний уряд гарантував життя і збереження майна членам парламенту; Червона армія не повинна була входити з боями до Баку; ревком мав припинити всіма способами посягання на незалежність Азербайджану [14, с. 978 – 979]. Однак подальший хід подій дуже швидко розвіяв ілюзії щодо справжніх намірів більшовиків, які зовсім не ставили собі за мету зберегти незалежність Азербайджану. Ось чому всі умови, обговорені парламентом, залишилися на папері.

Слід зазначити, що деякі азербайджанські воїни, зрозумівши загарбницький характер Червоної армії, відмовлялися служити в її рядах. Так, 28 квітня втікли зі своїх частин аскери позиційних батарей біля Шихового Мису, Зиху та Мисаху, а також аскери бронепоїзда Мамед Салах огли. Військово-морський комісар Ч. Ільдирим у своєму наказі від 30.04.1920 № 4 закликав «усіх начальників вжити заходи щодо затримання втікачів і попередити аскерів Азербайджанської Радянської Армії, що за дезертирство винні будуть піддаватися суворим покаранням – аж до разстрілу як зрадники...».

У деяких випадках «зловмисні особи, умисно прагнучи зашкодити справі зміцнення в Азербайджані Радянської влади», псували телеграфні лінії шляхом сплутування їх попарно або з землею шматками дроту. Це особливо часто спостерігалося на лінії Баку – Хачмаз [12, л. 17].

30 квітня основні частини червоної XI армії ввійшли до міста. У просуванні їм активно сприяла група турецьких офіцерів на чолі з Халіл-пашою, яка вела агітацію та закликала населення не чинити опір наступаючим червоним військам [15, с. 34]. У той же день частини 7-ої кавалерійської дивізії увійшли до Шемахи та Акси; першого травня, долаючи розрізнений опір у різних районах республіки, радянські бронепоїзди захопили Гянджінську станцію. Тоді ж, першого травня, кораблі Волзько-Каспійської військової флотилії ввійшли до Бакинської гавані. Третього і четвертого травня відбулася висадка військово-морських частин у Ленкорані та Астарі. П'ятого травня кавалерійські частини XI армії червоних увійшли до Казаху, а сьомого – до Євлаху. До середини травня 1920 року XI армія взяла під свій контроль майже всю територію Азербай-

джанської Республіки. Отже, Азербайджанська Демократична Республіка впала не внаслідок внутрішньої політичної кризи, а в результаті військової інтервенції Радянської Росії, що призвело до встановлення влади більшовиків. Активний учасник описуваних подій Гамід Султанов пізніше щиро зізнавався, що радянська влада була принесена до Азербайджану на багнетах. У своєму виступі на другому з'їзді АКП(б) у жовтні 1920 року Г. Султанов відзначав, що ЦК не давав вказівки ні робітникам, ні селянам на плановий переворот: «За нами стояли не дорогі наші товариші, а наші червоні багнети на Яламі. Я, коли йшов пред'явити вимоги уряду, зовсім не розраховував на ЦК. Я знав, що не сьогодні, так завтра або післязавтра червоний багнет буде тут» [16, л. 280].

Тільки після двох днів військової інтервенції, 29 квітня, Азербайджанський Тимчасовий Революційний Комітет офіційно звернувся до Москви з проханням про надання військової допомоги. У зверненні йшлося: «Азербайджанський Тимчасовий Революційний Комітет, будучи не в змозі чинити опір зі своїми силами об'єднаним розбійницьким силам зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, пропонує уряду Російської Радянської Республіки укласти братський союз для ведення спільної боротьби зі світовим імперіалізмом і просить надати негайну дієву допомогу, відправивши загони Червоної Армії» [14, 1920, 29 квітня, № 1]. Дане звернення ревкому, відправлене після насильницького захоплення влади, є очевидним прикладом політичного лицемірства. Мета видається нам зрозумілою: слід було будь-як довести, що повалення законного уряду відбулося не в результаті іноземного військового втручання, а внаслідок повстання самого народу. А обіцянки більшовиків щодо незалежності Азербайджану навіть у радянській формі, як уже зазначалося, так і залишилися обіцянками. Як говорилося в телеграмі Сталіна, відправленої ще 24 квітня до Москви, «майбутня (передбачувана) незалежність Азербайджану може бути сприйнята лише декларативно, без серйозного практичного значення» [17, л. 4]

Захоплення Баку з великим задоволенням зустріли в Москві. В. Ленін, виступаючи на Всеросійському з'їзді робітників скло-фарфорового виробництва 29 квітня, заявив: «З іншого боку, вчора ж нами була отримана звістка з Баку, яка вказує, що положення Радянської Росії повертає на краще; ми знаємо, що наша промисловість стоїть без палива, і ось ми отримали звістку, що бакинський пролетаріат взяв владу до своїх рук і повалив азербайджанський уряд. Це означає, що ми маємо тепер таку економічну базу, яка може оживити всю нашу промисловість... Отже, наш транспорт і промисловість від бакинських нафтових промислів отримають дуже істотну допомогу» [18, т. 40, с. 332]. Аналогічним чином В. Ленін висловився і в жовтні того ж року на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва: «Ви знаєте..., як завоювання Баку дало можливість зараз привезти понад 100 мільйонів пудів нафти, як, нарешті, наша промисловість стала набувати того фундаменту, на якому є можливим створити хлібні запаси і залучити робітників знову на фабрики, зібрати сировину і дати паливо, щоб запустити фабрики, щоб відновити, нарешті, господарське життя» [18, т. 41, с. 332].

Торкаючись політичного значення захоплення Баку, Г. Орджонікідзе в телеграмі, надісланій четвертого травня з Баку до Владивостока, підкреслював, що взяття столиці Азербайджану має важливе політичне значення і стане уроком для новоявлених держав, які виникли на околицях Радянської Росії, а також для багатьох незалежних контрреволюціонерів. За допомогою цих держав буржуазні дипломати Західної Європи розраховували уберегтися від «більшовицької небезпеки» [19, л. 2].

Одним з перших кроків більшовиків, які захопили владу в Азербайджані, став арешт дипломатичних представників іноземних держав у Баку. Всього було заарештовано близько 400 іноземних підданих і дипломатів [6, с. 414]

Отже, внаслідок військової інтервенції було покладено край незалежності Азербайджанської Республіки.

Улькар ГУСЕЙНОВА,
докторант Лєнкоранського державного університету

Список використаних джерел:

1. Директивы Главного командования фронтов Красной Армии. Т. III. М., 1974.
2. Российский Государственный Архив Социально-политической Истории (РГАСПИ), ф. 85, оп. 13, д. 6.
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Армия. (Документ и материалы). Баку, Азербайджан, 1998.
4. Дудин И. Прорыв бронепоездов, Б., Азернешр, 1970, 67 с.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V cild, Bakı, 2001 (История Азербайджана (в 7-и томах) т. V, Баку, 2001).
6. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti, 1918-1920, Bakı: 2009 (Гасанлы Дж. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики. 1918 – 1920, Баку, 2009.
7. Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920 – 1921 г., г. Баку, 1989.
8. Хейфец А. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918 – 1920). М., 1964.
9. Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu (1918 – 1920). B., Hərbi nəşriyyatı, 1998, 488 c. (Сулейманов М. Азербайджанская Армия (1918 – 1920), Баку, Военная типография, 1988, 488 с.).
10. РГАСПИ, ф. 85, оп. 27, д. 313.
11. Токаржевский Е.В. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Б., Изд. АН, 1957.
12. Российский Государственный Военный Архив, фонд 25846, оп. 1, д. 1, ч. 3.
13. «Azərbaycan arxivi» (журнал «Азербайджанский Архив») 1988, № 1 – 2.
14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlament. II cild. Bakı, 1998 (Азербайджанская Демократическая Республика, Парламент, т. 2, Баку – 1998).
15. Дарабади П. Бакинская операция XI Армии// Известия АН Азербайджана. Серия истории, философии и права, 1992, №5АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1. д. 8
16. АПДУДПАР, ф. 1, оп. 1. д. 8.
17. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики), ф. 1, оп. l, д. 2а.
18. Ленин В.И., Полное собрание сочинений, М: Политиздат, 1967.
19. РГАСПИ, ф. 85, оп. 13, д.10.

Економічна дипломатія України: БІЛОРУСЬКИЙ НАПРЯМ

Економічна дипломатія будь-якої країни має два базові пріоритети: розвиток зовнішньої торгівлі та участь у міжнародному інвестиційному співробітництві. Україна, звичайно, не виняток. З початку незалежності наша країна перебуває в постійному пошуку іноземних інвесторів, аргументуючи перспективи успішного співробітництва наявністю потужного потенціалу практично в усіх галузях економіки. Розвиток зовнішньоторговельних зв'язків України набув солідного розвитку на початку 2000-х років, коли український експорт почав різко зростати та був підтриманий вступом України до Світової організації торгівлі 2008 року й створенням зони вільної торгівлі з Європейським Союзом в рамках Угоди про асоціацію.

Водночас кожна країна має свої специфічні економічні інтереси, що і має бути відображено в задачах її економічної дипломатії. Приміром, для України такими особливими інтересами є залучення технічної допомоги для здійснення реформ, зокрема в галузі енергоефективності. Окремою групою інтересів є енергетична дипломатія, що передбачає диверсифікацію джерел енергопостачання, забезпечення транзитного потенціалу українських енергосистем, реалізацію експортного потенціалу української енергетики.

Важливими для економічної дипломатії України є також питання військово-технічного співробітництва. З одного боку, Україна має потужний оборонно-промисловий комплекс з унікальними розробками, зацікавленість у яких проявляють країни з усього світу. З іншого боку, Збройні сили України мають наразі конкретні потреби в озброєнні та військовій техніці, а, як відомо, єдиний дієвий спосіб здешевити ці поставки для армії – це збільшити серійність виробництва за рахунок експортних поставок українських підприємств.

В умовах війни з Росією перед економічною дипломатією України постав серйозний виклик географічної переорієнтації торгівлі та інвестиційної діяльності. З одного боку, така делікатна справа як нові комерційні стосунки не можуть формуватися миттєво. З іншого боку, вплив політичної складової сучасної економічної дипломатії України є радше обмежуючим, а не стимулюючим фактором.

2019 року політичне керівництво України продемонструвало значний інтерес у розвитку економічних відносин з нашим сусідом – Білоруссю. Протягом усього періоду протистояння України з Росією Білорусь не сприймалася як перспективний партнер – передусім, через тісні зв'язки з РФ у воєнній та безпековій сферах. Натомість, мистецтво дипломатії, вочевидь, підказує необхідність шукати можливості для реалізації національних інтересів України в нестандартних ситуаціях, зокрема з партнерами Росії.

В даному випадку головне – чітко артикулювати ті сегменти співпраці, в яких прямо зацікавлена Україна. Крім цього, треба враховувати бажання самої Білорусі зберегти право на власну, незалежну від Росії, гру, і Україна може їй суттєво в цьому допомогти. Але, передусім, необхідно усвідомити, чим саме Білорусь є цікавою для України.

По-перше, Білорусь демонструє значні успіхи в розвитку власної економіки. За рейтингом легкості ведення бізнесу країна займає 37 місце в світі (для порівняння: Україна – на 71 місці). Це означає, що в країні створено належні умови для заснування нового бізнесу та притоку прямих іноземних інвестицій. Так, за рівнем залучення прямих іноземних інвестицій (155 доларів на душу населення) Білорусь значно випереджає Україну з її показником розміром 55 доларів. За рівнем експорту (29 млрд доларів) Білорусь незначною мірою відстає від України (43 млрд доларів). Врешті-решт, Білорусь має значно кращі показники загального рівня добробуту населення: валовий національний дохід країни 2018 року був на рівні 5 280 доларів на душу населення, в той час як в Україні – 2 388 доларів на душу населення.

Проведення в жовтні цього року в Житомирі II Форуму регіонів України та Білорусі за участю президентів обох держав варто сприймати як практичну реалізацію взаємної зацікавленості країн та пошук точок комплементарності в економічній сфері. Наразі перспективними визначено такі сфери співробітництва як паливно-енергетична, агропромислова, промислова кооперація та транспортно-логістична співпраця.

Причому траспортно-логістичний напрям співпраці може виявитися запорукою зростання рівня енергонезалежності обох країн, оскільки йдеться про можливі шляхи диверсифікації джерел постачання енергоносіїв до Білорусі та України. Не секрет, що більшість енергоносіїв Білорусь отримує з РФ. Однак за допомогою України з'являється можливість отримувати нафту (а в перспективі – й скраплений природний газ) морським шляхом через існуючі термінальні потужності в Одесі. Для України цей проект міг би бути вигідним як з економічного, так і з політичного погляду, оскільки

вирішення проблеми диверсифікації постачання нафти в даному випадку поєднується зі сприянням подолання домінування Росії на енергоринку Білорусі. В перспективі мова може йти навіть про відновлення старих планів щодо постачання каспійської та близькосхідної нафти на європейський ринок через Одесу. Звісно, досягнення цієї мети передбачає системну роботу групи відомств і залучення суттєвих економічних та дипломатичних ресурсів. Однак постановка такої задачі є важливою для України з точки зору зміцнення політичних та економічних позицій в регіоні Східної Європи.

Отже, білоруський напрям економічної дипломатії України є важливим і перспективним як з точки зору суто економічних інтересів України, так і з огляду на необхідність посилення регіонального впливу нашої держави.

Роман ПЕТЮР,
кандидат політичних наук

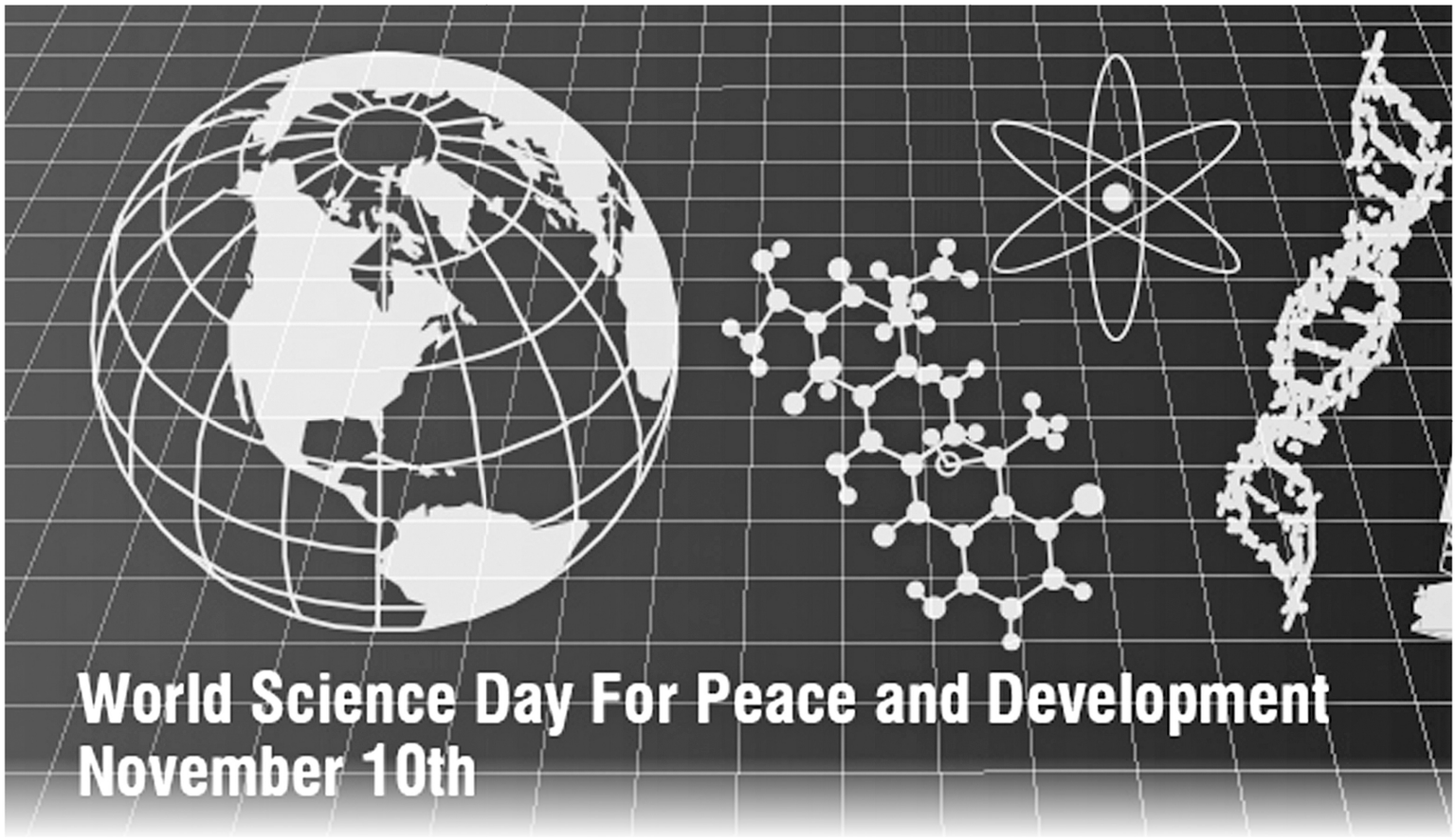

ДЕНЬ НАУКИ ЗА МИР І РОЗВИТОК

Уже 17 років поспіль наукове співтовариство 193 держав – членів Організації Об'єднаних Націй – щороку 10 листопада відзначає свій день – Всесвітній День науки за мир і розвиток. Кожна наукова інституція ініціює заходи, покликані як найбільш ефективно мобілізувати всі зацікавлені сторони навколо теми науки за мир і розвиток – від державних діячів до представників ЗМІ та шкіл

Цьогоріч учені Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» напередодні свого професійного свята ініціювали проведення Всеукраїнського круглого столу «День науки за мир і розвиток». Тож 17 жовтня Зал засідань Вченої ради інституту зібрав провідних фахівців з різних наукових установ і підрозділів НАН України, а також вищих навчальних закладів країни для того, щоб обговорити роль науки у житті людини, можливості популяризації результатів досліджень у різних галузях знань, а також намітити плани і стратегії впровадження нових наукових підходів до навчальних програм та академічних досліджень.

Довідково.

Всесвітній день науки за мир і розвиток було засновано 2001 року на Генеральній конференції ЮНЕСКО (резолюція 31С/20) у рамках зобов'язань, прийнятих у ході спільної Всесвітньої конференції ЮНЕСКО і Всесвітньої ради з науки, що відбулася 1999 року в Будапешті. Завдання Всесвітнього дня науки за мир і розвиток:

- *підвищення поінформованості громадськості про роль науки для мирного та сталого розвитку громад;*
- *заохочення національної та міжнародної солідарності в інтересах спільного використання наукових досягнень різними країнами;*
- *відновлення національної та міжнародної прихильності до використання науки на благо суспільства;*
- *привернення уваги до викликів, з якими стикається наука, а також збільшення підтримки наукової діяльності.*

Директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» Андрій Іванович Кудряченко, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України поділився своїми міркуваннями щодо проведеної Інститутом наукової дискусії.

Андрій Кудряченко: – Тему круглого столу після обговорення запропонував відділ глобальних і цивілізаційних процесів нашого Інституту, тому цей підрозділ і займався організацією круглого столу. Одним із перших був виступ саме завідувача відділу, доктора політичних наук, професора Ольги Василівни Зернецької «Організація Об'єднаних Націй про День науки за мир і розвиток». Під час виступу наша колега наголосила, що наука – це право людини, а отримання інформації про нові тенденції в галузі науки є необхідним для розвитку особистості.

Почавши свою доповідь тезою про те, що людство ще перебуває у величезному боргу перед наукою і саме цією резолюцією ООН нагадує, кому сьогоднішня людина зобов'язана комфортом не тільки фізичним, а й духовним, хто рухає технології вперед та бореться з природніми загрозами, професор Зернецька зазначила, що святкування Всесвітнього дня науки за мир і розвиток викликано необхідністю показати важливу роль науки та вчених для впевненого поступу суспільства вперед та інформування й залучення громадян до науки зокрема.

Вчена нагадала присутнім про те, що перший Всесвітній день науки за мир та розвиток відзначався у всьому світі 10 листопада 2002 року під егідою ЮНЕСКО. У святкуванні брали участь багато організацій: урядові, міжурядові та неурядові, Національні комісії ЮНЕСКО, науково-дослідні установи, професійні асоціації, медіа, викладачі, вчителі. Перегортаючи сторінки історії, професор окремо зупинилася на грудневій 1988 року Резолюції Генеральної Асамблеї ООН за № 43/61, яка проголосила «Міжнародний тиждень науки і миру». Генеральна Асамблея закликала держави-члени, міжурядові й неурядові організації заохочувати відповідні установи, асоціації та окремих людей брати участь і спонсорувати заходи, пов'язані з вивченням і поширенням інформації про зв'язки між прогресом у науці і техніці й підтримкою миру та безпеки.

Сьогодні святкування заохочує більш широкі академічні обміни з питань, що мають загальне значення, одночасно сприяючи підвищенню обізнаності про взаємозв'язок науки та миру серед широкої громадськості. З 2001 року Всесвітній день науки за мир і розвиток послужив джерелом безлічі конкретних проєктів і програм, а також став потужним стимулом для фінансування науки в усьому світі.

Тобто 10 листопада – це день, покликаний підкреслити важливу роль науки в суспільстві та необхідність участі широкої громадськості в обговоренні важливих наукових питань. Це свято також підкреслює необхідність виховувати підростаюче покоління, створити гідні умови для молодих науковців, які поглиблюватимуть наші дослідницькі пошуки, а також створюватимуть власні наукові школи. Окрім усього іншого, цей день – можливість зупинитися в наш динамічний час постійних дедлайнів й подумати про актуальність науки для повсякденного життя.

Довідково.

Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй наголошує, що існування «міжнародних днів» є потужним інструментом підвищення інформованості у тих чи інших питаннях. І хоча сама практика існувала ще задовго до створення міжнародної організації, саме ООН перетворила їх на привід для просвітницької діяльності з інформування широкої громадськості з питань, що викликають заклопотаність. Міжнародні дні є приводом для мобілізації політичної волі та ресурсів для вирішення глобальних проблем, а також – для прославлення і зміцнення досягнень людства.

Андрій Кудряченко:

– Сьогодні наука не повинна бути «закритою», «елітарною», доступною та зрозумілою лише невеликій кількості привілейованих осіб. Нові технології дозволяють публікувати результати власних наукових досліджень фактично миттєво і, що дуже важливо, – шукати собі однодумців та партнерів для розв'язання певних наукових завдань, знаходити опонентів з різних куточків світу або, отримавши грант, виїхати за кордон та повернутися до України з новим досвідом. Власне,

реалізація принципу відкритої науки на практиці і є одним із пріоритетних завдань Всесвітнього дня науки. Саме тому на офіційному сайті ООН міститься заклик: «*Давайте ж використовувати відкриту науку як інструмент забезпечення доступності наукових розробок, а також зміцнення інклюзивності наукових процесів!*» [1].

Довідково.

Відкрита наука – це не тільки відкритий доступ і відкриті дані, це також і доступність до наукових розробок для широкого загалу.

Незважаючи на прогрес, досягнутий в останні роки, ми як і раніше є свідками значних відмінностей в області науки, технологій та інновацій. Для усунення цих відмінностей та усунення існуючого розриву необхідно розвивати відкриту науку.

Відкритий обмін науковими даними, результатами досліджень, гіпотезами і думками є основоположним елементом наукового процесу. У цьому контексті «Відкрита наука» – це зростаюче глобальний рух за забезпечення доступності наукових досліджень і даних для всіх. Відкрита наука має значний потенціал у справі зміцнення наукового співробітництва, розробки і впровадження нових технологій.

Андрій Кудряченко:

– Нам вдалося в рамках Всеукраїнського круглого столу, присвяченого Всесвітньому дню науки, поєднати дуже широкий спектр наукових інтересів. Справа в тому, що логічне мислення, жага знань та бажання принести в науку щось нове, притаманні всім науковцям без поділу на галузі, наукові звання чи інші категорії. Жваве обговорення і плідні дискусії вселяють у мене надію, що найближчим часом ми матимемо певні хороші результати співпраці та цікаві статті, створені у співавторстві на ниві міжгалузевого співробітництва.

Окремо хотів би зупинитися на виступах, присвячених проблемам освіти. Все частіше стара схема навчання, що завершується випуском студента зі стін рідної Alma mater, стає неактуальною, непридатною, навіть шкідливою. Принцип lifelong learning (мотивація на навчання протягом усього життя) є пріоритетним для жителів багатьох кран і поволі стає популярним в Україні. Також важливим є вільний простір і можливість наукових відряджень, пошук міжнародних партнерів та грантодавців. Учасники дискусії також обговорили Болонський процес, який частково реалізує вищезгадані ідеї та є, як зазначила кандидат економічних наук Ірина Вітер, «чинником миру і прогресу на європейському континенті». Автор окреслила основні, на її думку, проблеми України у виконанні вимог Болонського процесу та завдання на шляху до єдиного європейського освітнього простору.

Цікавою була доповідь доктора історичних наук, професора, завідувача відділу гуманітарної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень Віталія Лозового «Врахування національних інтересів у процесі інтеграції української науки у світовий дослідницький простір». Автор розглянув основні напрями міжнародної співпраці українських вчених, виокремив чинники, що стримують розвиток вітчизняної науки у процесі інтеграції до європейського й світового дослідницького простору та спрогнозував, що за умови концентрації ресурсів на конкурентоспроможних напрямах Україна зможе знайти гідне місце у міжнародному розподілі наукової праці. Крім іншого, Віталій Лозовий запропонував першочергові заходи, спрямовані на забезпечення національних інтересів у процесі співпраці української науки з країнами європейського та світового дослідницького простору.

Прикладне кількісне дослідження кадрового потенціалу академічного сектору науки та сектору вищої освіти в Україні, проведене і представлене

нам науковим співробітником Державної установи «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України» Любов'ю Овчаровою, виявило проблеми відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації в Україні. Результати аналізу статистичних даних, що характеризують чисельність персоналу, зайнятого дослідженнями і розробками в Україні, показали напрями співпраці та можливості її активізації співпраці установ Національної академії наук України із закладами вищої освіти.

Микола Андрійович Ожеван, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень, заслужений діяч науки і техніки України запропонував присутнім результати свого дослідження, присвяченого темі «Демагогія й популізм як феномени епохи департизації й деідеологізації». Демагоги-популісти, на думку автора, як правило виходять на політичну арену тоді, коли на зміну укоріненому «істеблішменту» приходять «вискочки із народу», які репрезентують себе як «народні месники». Саме тому представники «істеблішменту» називають, зазвичай, цілковито обгрунтовано революціонерів-реформаторів «популістами». Демагогія й популізм, переконував нас Микола Ожеван, набувають такого розмаху в світовій та українській політиці саме тому, що ідеології партій класичного типу, а разом з ними й уся класична багапартійна система відходять у минуле. Саме тому на зміну боротьбі ідеологічній приходить боротьба комунікативна.

Віктор Володимирович Танчер, доктор філософських наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв присвятив свій виступ «Культурним війнам» у глобалізованому світі. Культурна різноманітність, полікультурні засади сучасних людських спільнот нерідко є чинниками соціальних напружень і конфліктів. На тлі процесів становлення глобальної світової культури водночас актуалізуються проблеми міжкультурних взаємин, співіснування різних культурних практик і ціннісних світів. Розгляду історичного шляху культурних взаємовпливів, їхніх етапів і засобів: від «культурної дифузії», завоювань, світових релігій та світських ідеологій, торгівлі, міграцій

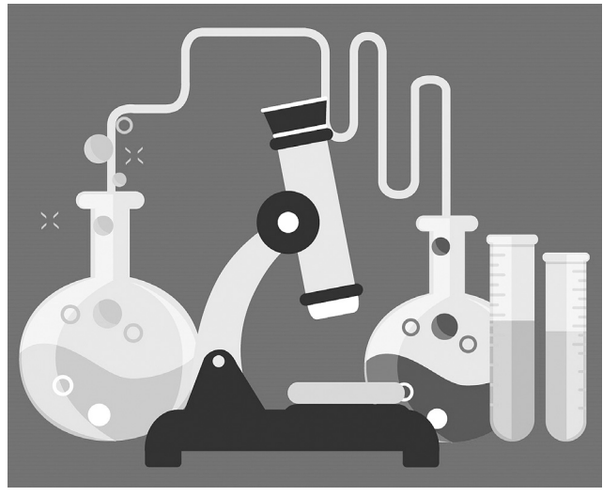

тощо – до світової комунікаційної мережі; від аналізу моделей різнокультурних спільнот і проблем, що з ними пов'язані, – до «культурного громадянства» і «культурного імперіалізму», національної ідентичності, глобалізації, глокалізації, «нової племінності» у царині культурних відносин тощо, до концепцій і програмних цілей «мультикультуралізму» – і присвячені наукові пошуки професора. Автор прагне підвести до висновку, що полікультурність сучасних соціумів може бути не тільки джерелом непорозумінь і ворожнечі, але й ресурсом соціального розвитку, основою гуманітарного прогресу людства.

«Гордість за Україну в Європі та світі» як вектор Стратегії сталого розвитку «Україна-2020»: проблеми та перспективи. Дискусію на цю тему запропонувала учасникам Всеукраїнського круглого столу Ірина Дудко, доктор політичних наук, професор Національної академії державного управління при Президентові України. Вона зосередила свою увагу на розгляді змістовної частини 4-го вектору Стратегії, оскільки ця Стратегія розглядається у вимірі стратегії глобального рівня, а саме – прийнятих ООН 2015 року «Цілей стратегічного розвитку». Аналіз попередніх зусиль, спрямованих на виконання поставлених завдань розвитку України в умовах перезавантаження влади, набуває особливого значення. В центрі уваги – суперечливі аспекти визначених цілей вектору розвитку країни у гуманітарній сфері, зокрема в сегменті гуманітарної освіти молоді та у вимірі патріотичного виховання, що безпосередньо слугуватиме згуртуванню нації та поліпшенню її іміджу на світовій арені.

Марина Бондарець, кандадат економічних наук, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» детально зупинилася на заходах, необхідних для прогресу у науковій сфері. Зокрема, це – формування відповідної законодавчої бази, реформування управління та функціонування науки, збільшення фінансування, виокремлення пріоритетних напрямів наукових досліджень, інтеграція академічної та університетської науки, інтеграція науки і виробництва, інтеграція вітчизняної науки до світового наукового простору.

Серед дуже вузькопрофільних тем варто згадати доповідь «Проблема впровадження наукових досліджень з курсу «Всесвітня історія» у навчальний процес сучасних українських загальноосвітніх навчальних закладів», створену у співавторстві науковцями нашого інституту: кандидатом історичних наук Олегом Цапко та доктором філологічних наук Павлом Рудяковим.

Також учасникам наукового форуму було презентовано програми, що реалізуються університетами, урядовими та неурядовими інституціями Республіки Польща заради розвитку та навчання наукових кадрів з Центральної та Східної Європи – тобто ті програми, аплікатами яких можуть виступати особи з українським громадянством.

Довідково.

Всесвітній день також допоміг зміцнити співпрацю між ученими в конфліктних регіонах. Всесвітній день науки за мир і розвиток служить нагадуванням міжнародній спільноті про необхідність використання науково-технічних досягнень в інтересах миру та розвитку на благо людської цивілізації. Всесвітній день науки за мир і розвиток сприяє популяризації ролі науки як інструменту, що знаходиться на службі суспільства.

Андрій Кудряченко:

– Учасники Всеукраїнського круглого столу плідно обговорили роль науки в конфліктних ситуаціях, геополітичні процеси, які детермінували розвиток та трансформацію цивілізацій, приклади міжнародних ініціатив та наукової дипломатії, використання м'якої сили зовнішньої інформаційної політики як інструменту для досягнення миру та національної безпеки, а також проблеми міжкультурних взаємин, співіснування різних культурних практик і ціннісних світів, «культурні війни» у глобалізованому світі тощо. Як відомо, Міжнародні дні проголошуються шляхом ухвалення відповідної резолюції Генеральною Асамблеєю ООН. Це означає, що міжнародна спільнота занепокоєна станом справ у конкретних сферах людського життя. Одне із найболючіших таких занепокоєнь світової і, передусім, наукової громадськості – екологія нашої планети. «Вплив наукових досліджень на боротьбу зі зміною клімату» – таку назву мала доповідь кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» Тетяни Перги. Однак, незважаючи на невтішні прогнози Тетяни Юріївни, які торкалися глобальних кліматичних змін, глобального потепління тощо, ми з оптимізмом дивимося у майбутнє.

Запрошую читачів наукового журналу «Зовнішні справи» брати участь у наших заходах, тематика яких завжди дуже цікава та актуальна. Детальну інформацію про наш Інститут, минулі події та анонси майбутніх заходів можна переглянути у нас на сайті: http://www/ivinas.gov.ua.

При підготовці матеріалу використано інформацію з офіційного сайту ООН https://www.un.org/ru/events/scienceday/

Микола КУЖЕЛЬНИЙ,
кандидат політичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
Олена РОМАНЕНКО,
кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Авіньйон у ракурсі МІЖНАРОДНОГО ТЕАФЕСТУ

Театральні фестивалі в усьому світу множаться з надихаючою швидкістю. Найголовніше в цьому русі – якісний аспект. У мистецтві неможливо визначитися з поняттям якість, тому йдеться про пошуки й затвердження неповторності фестивалю. Та ще складнішим завданням виявляється потреба утримувати завойований авторитет. XXI Авіньйонський фестиваль традиційно відкрився спеціально зробленою для нього виставою. Честі бути її постановником у різні роки удостоювали таких видатних режисерів як Ромео Кастеллуччі, Іво Ван Хове та інших легенд світової театральної сцени

Досі пригадуються враження від тих могутніх театральних дійств. Дантову «Божественну комедію» в режисурі Ромео Кастеллуччі неможливо забути. У тому дійстві біля стіни з'являвся чоловік у чорній пов'язці на чреслах. Виступаючими камінчиками, вищерблинками на стіні він починав карабкатися вгору. Відпочивав у рамі вікна на третьому поверсі, хрестом зависав на круглому вітражі п'ятого, далі, підтягуючись, знаходячи руками і ногами опору для підйому, вилізав на дах. Балансуючи на його «коньку», чоловік доходив до димаря, підіймався на нього і на найверхній його точці танув у темряві. Спостерігати за цим сходженням до неба було страшно. Хтось тоді закам'янів, хтось схвильовано дихав, багато глядачів ховали очі – і бездонна тиша стала напруженим жестом осмислення подвигу життя!

Потрясінням була вистава Іво ван Хове «Проклятий» за адаптованим сценарієм фільму Л. Вісконті «Загибель богів». Комбінація живої гри акторів, демонстрація крупними планами очей, жестів, синхронізація життя одного актора на сцені з масовкою на екрані, гра крупних і загальних планів, видобування додаткових значень від співставлення вихоплених телекамерою міміки, жестів, поз із масштабними мізансценами справили могутнє враження.

Спектакль «Архітектура», поставлений Паскалем Рамбером за його власним текстом, на відміну від титульних вистав ми-

нулих років не здивував, чого зазвичай очікують, а, м'яко кажучи, збентежив. Та й такої одностайної критики історики фестивалю не пригадують. Із баченого в Авіньйоні за останні 20 років далеко не все навіть серед визнаного, а часом – і призначеного в таке, беззастережно подобалось усім. Різнодум'я, породжене подібною продукцією, якраз виробляє той творчий струм, який живить світло рампи.

«Архітектура» розповідає про життя аристократичної родини гуманітаріїв від початку Першої світової війни до років зародження фашизму. Герої спілкуються, розумно мислять, глибоко та оригінально говорять, довго говорять. Та слово безсиле, коли руйнується архітектура сім'ї. Справа не в асексуальних чи одностатевих шлюбах, хоча старший син наважується зізнатися у гомосексуальності – головне хвилювання викликане загрозою нехтування спадком людяності, родинною честю.

Дивним чином говіркий зачин фестивальної програми відлунився ще в дев'яти бачених виставах з основної програми. Фестивальна продукція зазвичай відзначається креативною дієвістю і такою мірою важливості тексту, що глядач добре розуміє головні сенси навіть із поганим знанням або взагалі без знання мови вистави. Часто саме мелодія монологів, інтонаційне забарвлення діалогів надають особливої радості тонкого порозуміння із тим, що відбувається на сцені.

Проте новітній винахід, принаймні для перегляду вистав, здається, може вирішити питання комфортного відвідування театру – це окуляри, в яких внутрішньою поверхнею «біжить» текстовий рядок перекладу тексту, що звучить зі сцени.

Крім основної програми, в офпрограмі Авіньйонського фестивалю цьогоріч було представлено 200 вистав, які гралися на 120 сценічних майданчиках щодня з 10:00 до 22:00. Професійний глядач, радіючи демократичним цінам на квитки, у середньому мав можливість переглядати три – п'ять вистав щодня. Повірте, це так само цікаво, як і важко.

Проаналізувавши переглянуте, можу зробити висновок: «Театр, який закликає святкувати кожну мить життя, цьогоріч робить це якось стримано і заглиблено». Ця інтонація щось пророкує і водночас закликає дослухатися до неї. Здається, йдеться про автономний духовний ресурс кожної людини, який має прислужитися вдосконаленню людства.

Загальну інтонацію фестивалю можна визначити як заглиблено радісну – таку, що застережує всіх нас перед очікуваними і неочікуваними випробуваннями, водночас стверджуючи здатність людства їх подолати.

Олексій КУЖЕЛЬНИЙ,
народний артист України

ДО 100-РІЧЧЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН

З нагоди ювілею Польський Інститут у Києві, Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин і ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв» провели в приміщенні Медіацентру Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв Міжнародну наукову конференцію.

Її відкрили заступник міністра закордонних справ України Василь Боднар, заступник міністра освіти України Єгор Стадний, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Бартош Ціхоцкі, генеральний директор ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв» Павло Кривонос, начальник відділу європейської інтеграції Державної архівної служби України Юлія Прилепішева та голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин Ірина Матяш.

У конференції взяли участь історики: з Польщі – Януш Одзємковський, Вальдемар Резмер, Мірослав Шуміло та з України – Олександр Рубльов, Наталія Рубльова, Андрій Руккас й Ігор Срібняк.

У рамках заходу було розгорнуто виставку «Українсько-польські відносини в 1917 – 1921 роках: Інституційна історія, етап становлення».

За інформацією Медіацентру ГДІП